

Аманқұл МҰСАТАЙҰЛЫ

Тағылым

Археолог
Әлкей Марғұланмен
кездесуден естеліктер

YRKER

Аманқұл МҰСАТАЙҰЛЫ

Тағылым

*Археолог Әлкей Марғұланмен
кездесуден естеліктер*

ИЗДАТЕЛЬСТВО Алматы
ОНЕР 2007
БАСПАСЫ

ББК 84 (5 Қаз)

Ә 49

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Мүсатайұлы Аманқұл

Ә 49 **Тағылым** (*Археолог Әлкей Марғұланмен кездесуден естеліктер*). — Алматы: “Өнер” баспасы, 2007. — 128 б.

ISBN 9965-768-97-8

Бұл кітаптың авторы қазақтың археолог ғалымы Ә.Марғұланмен бірге қазақ экспедициясына қатысып терең еңбек еткен ізденімпаз суретші.

Кітапта Әлкей Марғұланмен бірге жүрген кезіндегі естеліктері айтылады. Бұл кітап қазақ археологиясының алғашқы қалыптасуына зор үлес қосқан азаматтарымыздың қажырлы еңбегіне тағзым ету болып табылады. Кітап барша оқырман қауымға арналған.

Ә 4702250200
00(05)-07

ББК 84 (5 Қаз)

ISBN 9965-768-97-8

© Мүсатайұлы А., 2007

© “Өнер”, 2007

© Коянш Ә., (безендіру) 2007

СӨЗ АЛДЫ

Танымал өлкетанушы, ұстаз, суретші Аманкүл Мұсатайұлы, оның еңбек жолы, шығармашылығы, оқырманға ұсынылып отырған осы кітап, Орталық Қазақстан аймағының көне тарихы мен ескерткіштері сөз болғанда баса айтылатын ерекше гақырып бар. Оның өзі бірнеше құрамдас бөліктерден тұратын күрделі тақырып.

Бұл — академик ғалым Әлкей Марғұлан тақырыбы.

Бұл тақырыптың ішінен Әлкей Марғұланның Орталық Қазақстанды зерттеудегі орны, Марғұланның Аманкүл Мұсатайұлына жасаған игі ықпалы, Марғұланның ол жақсы білген үзеңгілес серіктері, Орталық Қазақстан экспедициясы, осы адамдар бірлесе жүрін өткен экспедициялық бағдарлар, Арқаның көне өркениеті деген сияқты кесек-кесек дүниелер келіп шығады.

Осы дүниелерді қысқаша шолып өтпей, Аманкүл ағаның кітабын оқырманға ұсыну дұрыс болмас еді. Мұның себебін қадірменді оқырман кітап мазмұнынан да көре алады, дегенмен арнайы гақырыпты қалап отырған мәселенің кейбір ресми деректерін осы бірінші беттен айту біз қажет. Құрметті авторымыздың өзі де осыны алдын ала бажайлап, ишарат жасаған болатын.

Аманкүл Мұсатайұлы — Әлкей Марғұланның шәкірті, академик ғалым өзі ұйымдастырып, өзі басқарған Орталық Қазақстан экспедициясының Арқа жеріндегі құрметті мүшесі.

Оқырман қолына тиіп отырған осы кітап — сол бірге жүрген жылдары жинақталған естелік қана емес, сол еңбектің нәтижелерінің бірі, көп жылдар кәсіби ғалымдармен араласқан автордың қорытындылары мен есептерінің бірі.

Орталық Қазақстан экспедициясы — еліміздің археология ғылымының тарихында өзінің арнайы орнын алатын, Қазақстан аумағында осы ғылымды қаз бастырған айрықша маңызы бар ұйым.

Отан соғысы жылдары Алматыда КСРО Ғылым Академиясының Қазақстан филиалы жұмыс істеді. Бұл кезде республика аумағындағы археологиялық зерттеулер орталықтан, яғни Мәскеу, Ленинградтағы ғылыми мекемелер тарапынан ұйымдастырылып отырды. Арнайы мамандандырылған мекемелер мен кадрлар жоқтығы себепті, бұл жұмыстар түгелімен сырттан жүргізілетін де, оған республиканың еш ықпалы болмайтын.

Женістен кейін, 1946-шы жылдың көктемінде Алматыда Қазақ ССР Ғылым Академиясы ашылды. Бұл оқиғаға тікелей мұрындық болған ұлы қайраткер Қаныш Сәтпаев, оның Орталық алдындағы аса зор беделі еді. Академия президенті болып тағайындалған Қ.Сәтпаев басқа ғылым салаларының ішінде тарих, археологияға ерекше мән беретін. Академия ашылысымен дереу, тарих, археология, этнография институты жабдықталды. Институттың алғашқы жұмыс сәттерінде-ақ, Әлкей Марғұлан Орталық Қазақстан ескерткіштерін күн тәртібіне қойып, республиканың өз экспедициясын ашу және оның жұмысын осы Орталық Қазақстаннан бастау мәселесін көтерді.

Міне, осылайша тұңғыш қазақстандық экспедиция өмірге келді және ол “Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы” (ОҚАЭ) деп аталды. Ә.Марғұлан өзі көп жылдар бойы басқарған экспедиция 1946-шы жылдың маусым айында-ақ Арқа жеріне аттанып кетті.

Бұл оқиғаға қазір, мінеки, аттай 60 жыл толып отыр.

Әлкей Марғұлан және оның көптеген үзеңгілестері бүгінде арамызда жоқ, ал қазақ археологиясының символына айналған Марғұлан экспедициясы өз жұмыстарын жалғастыруда...

Еңбек нәтижелі, жемісті болуы шарт, қадірменді Аманкүл ағамыз экспедицияның сол жылдардағы құрметті мүшесі ретінде оқырман талғамына өзінің бұл кітабын ұсынып отыр.

Айта кету керек, Орталық Қазақстан экспедициясы

соғыстан кейінгі ауыр жылдарда, жұтаң, тапшылық кезеңде жұмысын бастағанымен, ел, ғылым алдындағы өз міндетін үлкен абыроймен, тамаша нәтижелермен орындап отырды. Бұған себеп — сол кездегі аға буын өкілдерінің тек кәсіби біліктілігі ғана емес, олардың керемет жауаптылығы мен тындырымдылығы. Сол кездегі қазақ зиялыларының жалпы ғылымға деген ерекше көзқарасы, ғылымды аңсауы.

Орталық Қазақстан экспедициясы жұмыстарының өткен жерлері, ашылған ескерткіштер, оларды зерттеудегі негізгі нәтижелер бүгінгі жұртшылыққа құпия емес. Зерттеулер өте кең аумақтық және хронологиялық шеңберде жүргізілген болатын. Аумақтық тұрғыдан алғанда барлаулар мен қазбалар шығысында Қарқаралы, Абыралы маңынан батысында Ұлытау, Қарсақбай, оңтүстігінде Қаратауға дейінгі жерлерді қамтыды, солтүстік-шығыста Шідерті өзенінің бойы зерттелді. Хронологиялық, яғни мерзімдемелік жағынан қарасақ, сол жылдары неолиттен бастап, ортағасырларға дейінгі аралықтың жәдігерлері ашылып, зерттелгенін көреміз. Бұлардың деректері оқырманға таныс бірнеше аса ірі монографиялар мен көптеген мақала, хабарламаларда жарық көрді. Оның үстіне, сол кезеңдерде мәлім болған, зерттеліп, жарық көрген деректердің қыры мен сырын ашу, толықтыру ісі қазір де жалғасуда.

Аманқұл Мүсатайұлы 1950—1970-ші жылдары Орталық Қазақстан экспедициясы жұмыстарына тікелей қатысып отырды. Ғалымдармен бірге тек Балқаш, Ақтоғай маңы ғана емес, Қарқаралы, Шідерті өлкелеріндегі зерттеулерге қатысты, Ұлытау, Арғанаты өңірлерінің ескерткіштерін көрді. Шет, Ағадыр төңірегін де көп аралады.

Далалық зерттеулердегі Әлкей Марғұланнның таза ғылыми еңбегімен бірге, оның ұйымдастыру жұмыстарына, экспедицияға қажетті адамдарды тарта білу қасиетіне мән берген жөн.

Жуырда, академик ғалымның 100 жылдық мерейтойы кезінде көрнекті археолог, Орталық Қазақстан экспедициясының қазіргі жетекшісі Жолдасбек Құрманқұлов “Орталық Қазақстан экспедициясы қазақстандық кәсіпқой археологтар мен этнографтардың тамаша дайындық мектебі болды” деп

арнайы атап өткен болатын. Өте дәл айтылған пікірдің дұрыстығын сол жылдары экспедицияға қатысқан мамандардың аттары да көрсетіп тұр. Экспедиция құрамында 1940-шы жылдардың соңынан бастап Ә.М.Оразбаев, К.А.Ақышев, Л.Р.Қызыласов (мәскеулік археолог), Г.И.Пацевич, А.Г.Максимова, Т.Н.Сенигова, М.Қ.Қадырбаев, С.М.Ақынжанов, С.Ж.Жолдасбаев, А.С.Загородний, Т.И.Кулик, Ж.Құрманқұлов, З.Самашев, А.С.Ермолаева және т.б. археологтар жұмыс жасады. Әлкей Марғұланның соңына ерген шәкірттері арасында корнекті этнографтар Х.А.Арғынбаев, Е.А.Масанов, М.С.Мұқанов, С.Ақатаев, белгілі антрополог ғалым О.Ысмағұлов та бар еді.

Бұл ғалымдардың көбін біздің құрметті авторымыз Аманкүл Мүсатайұлы жақсы біледі десек қателеспейміз.

Өмірін үлкен ғылымға арнаған осы адамдардың арасынан Орталық Қазақстан экспедициясының, әсіресе, алғашқы қиын кезеңдегі үлкен зерттеулеріне зор үлес қосқан тұлғаларды атап өту керек. Арқада, халық арасында барлық қазбалар мен зерттеулерді тек Әлкей Марғұлан атымен байланыстыратын дәстүр қалыптасып қалғаны анық. Ә.Марғұлан жетекшілігімен ОҚАЭ құрамында жұмыс істеген өзінің көрнекті үзегілес-шәкірттерімен бірлесе атқарды.

Ә.Марғұлан, Әбдіманап Оразбаев, Кемел Ақышев, Мир Қадырбаев — міне, осы төртеуі Орталық Қазақстан экспедициясының негізгі діңгегі болып табылады.

Тамаша ғалым, үздік талант иесі, кәсіби археолог, қола дәуірін зерттеудегі ірі маманы Әбдіманап Медеуұлы Оразбаевты (1922—1997) Әлкей Марғұланға ең жақын болған тұлға дей аламыз. Ә.Марғұланмен бірлесе, кейде ОҚАЭ құрамында жеке топ (отряд) басқара жүріп, ол кең-байтақ Сарыарқаны аз араламады. Көптеген ескерткіштерді түгел жіпке тізбей-ақ, қазіргі Қарқаралы қаласының маңындағы қола дәуірінің Суықбұлақ (Қарқаралы-3) қонысын, Шет ауданындағы Бұғылы-1, Бұғылы-2 қоныстарын осы ғалым зерттегенін білу керек. Ал Арқаның теріскейінде, Көкшетау жеріндегі ұзақ ізденістері нәтижесінде сол жылдары жаңа мәдениет нұсқасы

да ашылған болатын. Талантты ғалым Әбдіманап Оразбаевтың қиын тағдырдың аламы да екенін ғалымның шәкірттері мен қазіргі оның мұрасын зерттеушілер жоққа шығармайды. Соғыстан жеңіспен оралған ол ҚазМУ-да басталған білім жолын Ленинградта жалғастырады, бір топ көрнекті ғалымдардан дәріс алады. Негізгі тақырыбы ретінде Сарыарқаның қола дәуірін таңдап алып, 1958-ші жылы “Солтүстік Қазақстанның қола дәуірі” атты ғылыми диссертациясын қорғайды. Ә.Оразбаев 1971-ші жылға дейін тарих, археология және этнография институтының археология секторында (1991 жылдан бастап жеке археология институты) Ә.Марғұланның жанында еңбек етті. Сарыарқамен қатар. Қазақстанның басқа да түкпірлеріне барып жүрді. Әсіресе, Арқа әңірінде көп болған ол Марғұланды өте құрметтеп, өз ұлының атын Әлкей қойды. 1971 ж. бастап Әбдіманап Медеуұлының өмір жолы басқа арнаға түсті. Осы жылы ҚазМУ-да арнайы археология және этнография кафедрасы ашылып, Оразбаевты соны басқаруға жібереді. Таза ғылымнан келген адам мүлдем басқа ортаға, басқа адамдардың арасына түседі. Ұйымдастыру жұмыстары өте көп уақыт алады, далалық мәдениеттер, қола, ерте темір дәуірлері дереу ығыстырылып, артта қалады. Осы кезден бастап Ә.Оразбаев экспедицияға шығуы баяулады¹.

Құрметті авторымыз Аманкүл Мүсатайұлы көп жылдар Әбдіманап Медеуұлымен бірге экспедициялық зерттеулерге қатысты, бірге жүрді, хат жазысты. Ғылыми қызығушылықтан басқа екеуін жалғастырған жақын туыстық байланысы да бар еді.

Арқа мен бүкіл Қазақстанның көне мәдениеттерін зерттеу

---

¹ *Толеубаев А.Т.* Жизнь и научная деятельность А.М.Оразбаева //Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Научный сборник, посвященный памяти первого профессионального археолога Казахстана, лауреата премии им. Ч.Ч.Валиханова Абдулманапа Медеуовича Оразбаева. Алматы, 1991, С.4-8; Умиткалиев У. Из биографических данных А.М.Оразбаева //Древняя и традиционная культура Казахстана в исследованиях молодых ученых. Сб. материалов Региональной археологической студенческой конференции. Караганды, 2004, С.136—139.

ісінде Әлкей Марғұланның үзеңгілес-шәкірттерінің бірі Кемел Ақышұлы Ақышевтың (1924—2003) орасан зор еңбегі бар еді. К.Ақышев көп жылдар бойы археология секторын басқарды. Қазақстан археология ғылымының қола, ерте темір, ортағасырлық салаларында еңбек етті. Ол ашқан Бесшатыр, Отырар, Есік (“Алтын адам”), Бұзоқ ескерткіштері әлемдік ғылым мен мәдениет қорына енді. Осылардың алдында, ғылыми жолының алғашқы кезеңінде К.Ақышев өз ізденістерін Ә.Марғұланның жанында, Орталық Қазақстан аумағында бастаған болатын. Қарқаралы ауданы бойынша барлау бағыттары. Кент сайындағы андронов кезеңінің қоршауын қазу. Беғазы зираты, N4 және N6 кесенелерді зерттеу”¹. 1953-ші жылы Ленинградта қорғалған “Орталық Қазақстанның қола дәуірі” атты диссертациясында Кемел Ақышұлы тұңғыш рет Орталық Қазақстанның көне дәуірінің кезеңдемесін жасап, мәдениеттің сипаттамасын берді². Сол жылдары кеңінен зерттелген ескерткіштердің деректері Ә.Х.Марғұлан, Ә.Оразбаев, М.Қ.Қадырбаевтармен бірлесіп дайындаған “Орталық Қазақстанның көне мәдениеті” атты іргелі монографияда жан-жақты талданды³. Арқа жәдігерлерін зерделеуге айрықша мән берген Кемел Ақышұлының да өмір жолы оңай болмаған. Ұлы Отан соғысынан жараланып келіп, ҚазМУ студенті атанып жүрген кезінен Орталық Қазақстан экспедициясына тартқан, алғашқы археологиялық қозқарастарын қалыптастырған Әлкей Марғұлан еді...

Ақмола қаласында корнекті қазақ зиялысы, Мир Қасымұлы Қадырбаев (1932—1982) өзінің қысқа ғұмырында тамаша ғылыми іздер қалдырды. Ол Орталық Қазақстан аймағының

---

¹ Хабдулина М.К. Беззаветное служение археологии //Мобилизованный археологией. К 80-летию со дня рождения Акишева Кимали Акишевича / 1924-2003/. Астана, 2004, С.41.

² Акишев К.А. Эпоха бронзы Центрального Казахстана. Автореф. дис... канд. ист. наук. Ленинград, 1953.

³ Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Қадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966.

ерте темір дәуіріндегі Тасмола мәдениетін ашқан, Атасу ықшамауданының ескерткіштерін жүйелеген, көне дәуір кен-орындары мен тастағы таңбаларын зерттеген білікті маман ретінде белгілі¹. Марғұланның көрнекті шәкірттерінің бірі Мир Қасымұлы, Әбдіманап Оразбаевпен бірлесіп 1959—1962-ші жылдары Шідерті бойында далалық зерттеулер жүргізді. Тасмола мәдениеті осы жұмыстар негізінде ашылды². Бұдан соң қола дәуірі ескерткіштерін зерделеуге ден қойған ғалым Шет, Ағадыр оңірлерін кеңінен қарастырды. 1970-ші жылдар ортасынан бастап Атасу өзені алабында шоғырланған қоныстар мен зираттар, кен орындарын кешенді зерттеу ісінің зор маңызы болды³. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының Әлекеңнен кейінгі екінші жетекшісі Мир Қадырбаев оны 1976-жылдан өмірінің соңына дейін басқарды және С.М.Ақынжанов, Ж.Құрманқұлов, З.Самашев, С.Жауымбаев т.б. көптеген білікті археологтарды экспедиция жұмысына тартты. Әділеттігін айтсақ, небәрі 50-ақ жыл өмір сүрген Мир Қасымұлы өз ғылыми зерттеулерін, дегенмен, толықтай қорытындылап үлгермеді...

Мінеки, Аманқұл Мұсатайұлы далалық зерттеулеріне жиі қатысып жүрген Орталық Қазақстан экспедициясының алғашқы кезеңдегі жұмыстарын ұйымдастырған және атқарған аса көрнекті ғалымдар, негізінен алғанда, осы адамдар еді.

Қазіргі ғалымдар Әлкей Марғұлан, Әбдіманап Оразбаев, Кемел Ақышев, Мир Қадырбаевтардың аттарын ерекше құрметтеп, оларды қазақ археологиясының “төрт тіреп” болды деп санайды. Төртеуі де туған жерінің табиғатын зерттеу мен

---

¹ Самашев З. Мир Касымович Кадырбаев // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Сб. посвященный Миру Касымовичу Кадырбаеву. Алматы-Москва. 1998, С.5.

² Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Марғұлан А.Х., Ақишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, С. 303-333.

³ Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. Челябинск, 1983, С. 134-142; Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки. Алматы, 1992.

бірге ғылымға бел шешіп араласқан бұл адамдар еліміздің бүкіл археология ғылымы саласына аса зор еңбек сіңірді.

Белгілі ғалым Ж.Құрманқұлов жетекшілігіндегі Орталық Қазақстан экспедициясы бүгінгі күнде өз жұмыстарын Арқа жерінде, еліміздің басқа да өлкелерінде табысты жалғастырып келеді. 1970-жылдардың ортасынан бастап Қарағанды Мемлекеттік Университетінің археологиялық экспедициясы да Орталық Қазақстан өңірін зерттеу жұмыстарына белсене кірісті¹.

Қазір Орталық Қазақстанның ескерткіштері, оларды зерттеудің нәтижелері еліміздің археология ғылымында сүбелі орын алып отыр. Ең алдымен, Орталық Қазақстан қола дәуірі оркениетінің гүлденген ортасы екені мәлім. Сонымен бірге, ерте темір. орта ғасырлар кезеңдері де нәтижелі зерттелуде.

Бүгінгі күннің ғылымы мен білімі заманға сәйкес жоғары талаптарды қоюда.

Қарағанды облысы аумағындағы кезінде Әлкей Марғұлан мен оның ардақты әріптестері ашып, зерделеген Беғазы, Ақсу-Аюлы, Айбас-дарасы зираттарында, т.б. көптеген ескерткіштерде ғылыми-зерттеу жұмыстары жаңартылуда. Республикалық “Жібек жолы” бағдарламасының облыстық жоспары аясында, кезінде Ә.Марғұлан ашқан “Беғазы-дәндібай мәдениетіне”² негіз болған, Беғазы зиратына айрықша көңіл бөлінуде. Айбас-дарасы, Талдысай, Кент сияқты ескерткіштер Республикалық “Мәдени мұра” бағдарламасына еніп отыр, қазір бұған болашақта енетін басқадай жәдігерлер тізімі дайындалу үстінде.

“Сарыарқа — алтын планета” деп танымал журналист Юрий Попов айтпақшы, қазыналы Арқа өңірі көне жәдігерлердің

---

¹ *Варфоломеев В.В.* Введение //Евдокимов В.В., Вафоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. Уч. пособие. Караганды, 2002, С. 5-6; Сонікі, Студенческая археология в КарГУ // Древняя и традиционная культура Казахстана в исследованиях молодых ученых. Сб. материалов Региональной археологической студенческой конференции. Караганды, 2004, С.28-31.

² *Марғұлан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979.

үлкен кеніші екендігі дәлелденген нәрсе. Оның Шыңғыстау, Абыралы-Дегелең, Баянтау, Кокшетау, Қарқаралы, Қызыларай, Бұғылы-Тағылы, Ортау-Қызылтау мен Ақтау, Нияз бен Ереймен, Ұлытау сияқты мүжылған кәрі таулары ежелден қалың елге пана, қоныс-мекен болған. Оларды көмкеріп жатқан, қазақ баласы аяз бен қарға бейім атақты жабыны “қасқыр шоқыраққа” салған белес-белесті шексіз далалары, озен-көлдері көнеден жеткен сансыз ескерткішке толы. Қазір археологтар жүздеп санап отырған ірлі-ұсақты кен орындарынан көне тұрғындар кентас алып, металл балқытқан, қоныстарының маңында, тау беткейлерінде мыңдаған таңба-петроглифтер қалдырған.

Ешқашан тоқтамайтын ғылым жолы белестен белес асып, өзінің ұзақ сапарын жалғастыра береді. Ғылым — адам баласының өмірінің бір тұрақты корнісі, адамзат өркениетінің аса күрделі, қызықты бір бөлшегі. Ғылым, оны үнемі дамытып отыру — өркениетті алға бастырудың аса зор кепілі.

“Жас өседі, жарлы байиды” деп қазақ айтпақшы, үлкен ғылым жолы үнемі жас буынмен толықтырылады. Жас мамандарға үлкен сенім артылады.

“Не деген бақытты едің, келер ұрпақ” деген қазақтың ақиық ақыны Қасым Аманжолов аға буын өкілдерінің қиынқыстау тұрмысына меңзеген болатын. Қазақ археологиясының “төрт тірегі” болған Әлкей Марғұлан, Әбдіманап Оразбаев, Кемел Ақышев, Мир Қадырбаевтардың өмірлерінің көп адам биле бермейтін қиындықтары болған. Әлкей Марғұлан Ленинградта жүрген кезінде-ақ, тұтқындалып, Петропавл қамалында тергеуде болған, 1950-жылдары жұмыстан шығарып жіберілген тұстары да бар. “Шонжардың тұқымы” деген қорқынышты атақтан Әбдіманап Медеуұлы мен Кемел Ақышұлының да сескеніп жүрген кездері болды, сонымен бірге бұл екеуі Ұлы Отан соғысының сұрапыл шайқастарына қатысып, толарсақтан қан кешті. Мир Қасымұлы 50 жасында жүректен кетті...

— Бектауата оңірінің тумасы, танымал өлкетанушы, білікті педагог, суретші, Ақтоғай ауданының құрметті азаматы Аманқұл Мұсатайұлымен мен ҚарМУ тарих факультетінде

оқып жүрген студент кезімде танысқан болатынмын. 1984 жылдың жазының аяғында біз, сол кезде студент, қазір белгілі археолог ғалым Ж.Е.Смайылов екеуміз, Орталық Қазақстан экспедициясының жұмысына қатысып, Атасу өзені бойындағы Ақмұстафадан Қарағандыға қайтып келе жаттық. Ағадыр кентінің маңында “көкбестімен” жанамалап озып барып, біздің көлікті тоқтатқан адам — осы Әбдіманап болып шықты. Жалғыз. Көнетоздау дүрбісі, қағаз-қарындаш салатын әскери сөмкесі бар. “Осыдан біраз бұрын Ақмұстафада болып кеткен, Жолдасты, Жәкенді тамаша біледі, Ақынжанов¹ барлауға шығып кетіпті. көре алмаған. Қазір бір шұғыл шаруамен жүр, Ортаудан келе жатыр. Шетке соқпайды, өзі ғана билетін қысқа жол бар, сонымен Ақтоғайға тіке тартып барады. Көре кететін біраз обалар бар екен, жауын бөгет болған. “Археологиямен шұғылдансаң, көп еңбек ету керек”— деп Марғұлан осылай деп жиі айтатын”. Осы тақырыптағы әңгімені қысқа ғана қайырған Әбдіманап аттана барды, сәл қозғалып, ыңғайланды да, “көкбесті” ата жөнелді.

Жол үстіндегі осы кездесуден соң, көп мінездемені сыртынан да естідік, әлденеше рет тағы кездестік те, бірақ, Аманкүл Мұсатайұлының ерекше сипаттағаны оның 1989 жылы Алматыға, Бірінші “Марғұлан оқуларына” келуі болды. Конференцияда дәстүрлі 10—15 минут орнына 40 минут сөйлеген Әбдіманап Марғұлан туралы, Арқа ескерткіштері, оның ішінде Беғазы туралы тамаша лебіздер айтты.

Ақтоғай кентінде ширек ғасыр орта мектепте ұстаз болып, бейнелеу өнері пәнінен дәріс берген Аманкүл Мұсатайұлы жүздеген жасөспірімді білім мен өнерге баулып, үлкен өмірге ұшырды. Сонымен қатар, оның аудандық өлкетану музейін бірнеше жыл дайындап, ашу ісіне белсене қатысқанын айтпай кетуге болмас. 1980-ші жылдары дайындалып, 1990-жылдардың басында жаңа нұсқамен түпкілікті ашылған бұл музейдің көркемдік жобасын жасаған адамдардың бірі, қателеспесек, осы

---

¹ Бұлар белгілі археолог ғалымдар Ж.Құрманқұлов, Ж.Таймағамбетов, С.Ақынжанов.

Әбдіманап болуы керек. Қайткенде де, оның музейге сінрген енбегін, осы мекеменің директоры Т.Бейсекова¹ бізге арнайы атап айтқан болатын, мұны ақтоғайлық басқадай азаматтар да жоққа шығармайды.

Аманқұл Мүсатайұлы — елімізде белгілі суретші. Оның 120-ға тарта полотноларының ішінде Шокан, Кенесары, Құнанбай, Абай, Марғұлан, т.б. тарихи тұлғалар, батырлар портреттері, сонымен бірге, тастағы таңба-петроглифтерге, Бектауата, Қызыларай пейзаждарына арналған, тікелей экспедиция әсерлерімен жазылған туындылары, еңбекті, тұрмысты көрсететін суреттер бар. Оқырмандар біраз жыл Балқаш қалалық музейінде тұрған бұл туындыларды көрген болуы керек. “Жуырда Әбдіманап суреттері арнайы галереяға айналдырылды, ол Балқаш қалалық Мәдениет сарайында” деген қуанышты хабар келді. Несі бар, бұл облыстық, балқаштық басшы азаматтардың басшыға тән парасаттылығы мен көргенділігінің бір куәсі.

Біздің білетіміз, Әбекеннің қылқаламдағы шеберлігі жаңа ғана белгілі болып отырған жайт емес. Осыдан 6—7 жыл бұрын Қарағанды облыстық мәдениет департаментінің директоры Рым-бала Омарбекованың қабылдау бөлмесінде кездесіп, сәлемдескенімізде, маған Әбдіманап аға бұл суреттерді жарты ғасыр ішінде жазғанын, бұл істің кейбір нәтижелері бар екенін айтып, оларды көрмеге қою мәселесін облыстық департамент басшысы да қолдап отырғаны жайлы қуанышын білдірген болатын.

---

¹ Музейге Ақтоғайға барған сайын соқпай кетпейміз, әрине. Мұның бір мәселесі — экспозиция тардағы археология тақырыбының мүлдем жұтандығы. Бұл көзге ұрып-ақ тұр. Музейдегі археологиялық экспозиция туралы өлкенің жақсы патриоттарының бірі, белгілі маман, музей директоры Т.Бейсекова бізге арнайы өтініштер де айтқан еді. Археологиялық заттардың тым аз немесе кейбір жерлерде өрескел қате қойылуы жалпы аудандық музейлерге ортақ тақырыптарға жатады. Археологиялық заттарды табу мен қоюдың өзіндік қыры мен сыры бар. Бірен-саран қыш ыдыс пен кейбір бұйымдарды тек уақытша ғана қоюға болады. Ал, негізінен алғанда музейдің археологиялық экспозициялары арнайы, едәуір уақыт ішінде дайындалады да, тас ғасыры, қола ғасыры, т.с.с. бойынша осы заманға сай, белгілі тәртіппен жасалады. Оларды жабдықтауға қаражат, еңбек пен уақыт керек, ал бұны толыққанды шешу үшін арнайы бағдарламалар қажет. Бұл мәселені Ақтоғайлық басшы азаматтар ескеруі тиіс деп санаймын.

Расында да, 1950-ші жылдардың басында Алматы қолөнер училищесін бітіргеннен кейін Мәскеудегі Н.Крупская атындағы Институтты сырттай бітірген Әбдіманап аға сол кездерде-ақ талай кормелерге қатысқан. Біздің өзіміз билетін бір-екі жайтты ғана айтсақ, Аманкүл Мұсатайұлы 1970 ж. Бүкілодақтық көрмеде 3-ші дәрежелі дипломды жеңіп алса, 1974 ж. Республикалық Көрмелер комитеті оны 1-ші дәрежелі дипломмен және лауреат атағымен марапаттаған. Оның үстіне Әбекеңнің бұл туындысы сол жылы 70 жылдығы арнайы аталып өткен академик Марғұланға арналған еді, ал кейінірек бұрышында Әбекеңнің қолтаңбасы бар осы полотноны мен Жезқазған музейінен көрген сияқтымын.

Тәуелсіз Қазақстанның Мемлекеттік рәміздерін дайындау ісіне Аманкүл Мұсатайұлының арнайы ат салысқанын атап оту керек. Әбекеңнің Қазақстан туының үлгілерін жасаудағы тікелей ұсыныстары, эскиздері басқадай мамандардың ұсыныстарымен бірге талқыланып, орталық газет беттерінде автордың аты да шыққан болатын. Мұның аса зор мәні бар. Үлкен оқиға екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Ал кейінгі жылдары жазылған бір туындысы Болатқожа бабаға арналған, мұны автор Астанадағы Президент музейіне сыйға тартқан екен, Ақтоғайлық азаматтардың хабарына қарағанда, Әбекеңе осы портретті ресми түрде қабылдап алған музей әкімшілігінен Алғыс хат келген.

Аманкүл Мұсатайұлы тек ұзақ жылдар экспедицияға қатысып қоймай, өз өлкесінде ескерткіштерді насихаттау, қорғау ісіне бел шешіп араласқан, бұл іске бір адамдай еңбегі сіңген тұлға.

Аманкүл Мұсатайұлының ұсынылып отырған кітабы олкетанушылық, өмірбаяндық, мемуарлық бағыттар аясында жазылған. Оқырманға тартымды, жеңіл, баяндалып жазылған, көптеген фотосуреттермен безендірілген еңбектің дүниеге келуіне негізгі себеп болған Марғұлан экспедициясы, оған қатысқан адамдар, археология ғылымы екендігі баса айтылып өтті. Өлкетанушылық әдебиеттің өз тақырыбы мен талғамы бар болғандықтан, автордың көтеріп отырған тақырыптары арнайы ғылыми талдауға түспейді.

Сонымен қатар, бүгінгі күнде жалпыға керекті, өзекті

тақырыптарды ашып отырған, қалың оқырманға өте пайдалы осы кітапты ұсынарда қадалып айтатын ерекше мәселе бар.

Таза ғылыми материал, әдетте, академиялық стильмен жазылған, ондаған немесе жүздеген жылдар бойы қалыптасқан әдістемелік жүйеге бағынған зерттеу-монографиялар арқылы беріледі. Үнемі ауыр тілмен, сараң, қысқа фактілермен жазылатын. таза ғылымға тікелей қатысы жоқ. кез-келген тақырыпты дереу айналып кететін осындай еңбектеріміз қалың жұртшылыққа жете бермейді де арнаулы академиялық орта шеңберінде пайдаланылады. Оларға өлкетанушылық, мемуарлық сарындар енгізілмейді. тнті бұндайға жол да берілмейді. Яғни, бұл зерттеулер ең алдымен іргелі (фундаменталды) ғылымның нәтижелерін ғылыми ортаға таратады.

Аса күрделі құрылымдық жүйеге, алдын-ала бағдарланып қойылған және нақты нәтижеге бағытталған тақырыптық желіге. талқыланып, қағазда бектіліген ғылыми жоспарға қатты бағынған іргелі зерттеулерге көбіне түбінде ғылымға пайдалы, керекті деректер де енбей жатады. Себебі — мұндай деректердің бөлуы мүмкін екендігі ескерілмеген. оларды жинақтау жоспарға енбеген, т.с.с. Осының нәтижесінде қызықты өлкетанушылық деректер, оның ішінде арнайы ғылыми өңдеуден өткізсе, құндылығы арта түсіп, іргелі ғылымға қажет деңгейге жететін деректер, зерттеулер аясынан тыс қалып қояды.

Осының бәрі сайып келгенде өлкетанушылық әдебиеттің қандай маңызы бар екенін дәлелдейді.

Қазақстандағы өлкетанушылық, мемуарлық әдебиет жанры әдістемелік, т.б. тұрғыдан толысып, жетіліп, жалпы адамзат таныған бүкіләлемдік деңгейге жетуі керек.

Аманкүл Мұсатайұлы кітабына арқау болған нәрсе — оның ширек ғасыр арасында Әлкей Марғұлан экспедициясына қатыса жүріп. көргендерінен. тікелей сол ғалымдардан естігендерінен алынған эсер.

Автордың адамдар жайлы, өзі жайлы естеліктері, өлке жайлы қызықты деректері, тастағы таңбалар, батыр бабалар, аңыз-күйлер жайлы айтып отырған мағлұматтары,— осының бәрі тамаша адамдармен, кәсіби мамандармен араласа шетсіз-шексіз Арқаның ең даласын кезген жылдардан алынып, “Аманкүл

Мұсатайұлының санасынан еленіп өткен” және де “Аманкүл Мұсатайұлының бояуларымен берілген” деректердің бізге жеткен түрі. Автор, әрине, кәсіби тарихшы-археолог емес, сондықтан оның кейбір көзқарастары іргелі ғылыммен онша сәйкеспей жатуы мүмкін.

Автордың ұзақ жылдар бойы аралап, көріп, кітапта кейбірін атап отырған тастағы таңба-петроглифтері мындап саналады екен. Бұлардың кейбір топтары ғылыми деректерге де ілінген, оларды оқырман ғылыми басылымдардан таба алады. Ал, сонымен қатар, автор атап отырған петроглифтердің ғылыми зерттеулерге ілінбей отырғаны қаншама. Бұл – қатты ескеретін нәрсе.

Аманкүл Мұсатайұлы — ұлы табиғатты, оның аясындағы адамдарды, өткен уақытты суретшіге тән сергектікпен қабылдайды. Оны Марғұлан экспедициясына алып келген де, үлкен әсер алдырған да осы суретшіге тән мінездер болуы керек. Небір жазғыштарды көріп жүрміз, ал енді ширек ғасыр “Әлағанның, Мәнептің жанында жүріп” (өз сөзі), тікелей еңбек сіңіріп, қолжазбасын бітіре сала, оны ең алдымен Алматыға, Әлкей Марғұлан атындағы Археология Институтына алып келген, “мынау қалай болды, басшыларға барсам қайтер екен” деп ұялған, қысылып-қымтырылған Әбдіманап археологтар зор алғыстан басқа не айта алады...

Біздің қымбатты авторымыз Аманкүл Мұсатайұлы Балқаш қаласында тұрады. “Әлағаң” мен “Мәнеп” еркелетіп “Қазкен” деп атаған ардақты жұбайы Қазыл Білалқызы екеуі 6 бала, көптеген немере-жиен өсірген бақытты жандар. Жуырда сурет галереясы ашылды.

Кітапқа сәт сапар тілей отырып, авторға, оның қолжазбасына, кітаптың шығуына тікелей жәрдем барген азаматтардың барлығына археологтар тарапынан зор алғыс айтуға тиіспіз.

Қызығы ғана емес, шыжығы да мол мамандық иелері — кәсіби археологтар өздерінің Ақтоғай-Балқаш өңіріндегі бір әріптесі құрметті Аманкүл Мұсатайұлына зор денсаулық, шығармашылық шабыт тілейді, оны шама келгенше қолдап отырған ел азаматтарына ыстық ықыласын білдіреді.

А.З.Бейсенов.

I БӨЛІМ

Естеліктер, хаттар

АЛТЫН БЕСІК — БЕКТАУАТА, АҚТОҒАЙЫМ, БАЛҚАШЫМ

Мен, Аманкүл Мүсатай баласы, 1927 жылдың наурыз айында Көкше теңіз — атақты Балқаш көлінің теріскейінде, Бектауата тауының күнгеі бетінде, Сарыөзек деген ата-қоныс қыстақта дүниеге келіпін.

Сарыөзек менің аталарыма құдайдан бұйырған мекен екен.

Әкем де осында туған. Ата-анама, аға, бауырдың біразына осы ата қоныстан топырақ та бұйырды.

Өлкемізден бастасaq. Мен туған жылы Қарағанды облысы деген болмаған. Ресми әкімшілік бөлініс бойынша айтсақ, мен Семей губерниясы, Қарқаралы уезі, Қотан-Балқаш болысында туыппын. Тарихи деректерге жүгінсек, мен туғаннан кейін біраздан соң әкімшілік өзгерістер басталады. 1928 жылы губерния деген жойылады, Қарқаралы уезд емес, округ болып қайта құрылады, сонымен бірге патша заманынан жеткен болыстар тарап, аудандар құрылады. Сонда менің туған жерім Қарқаралы округінің Балқаш ауданына айналған екен. Түгел айтсақ, округ құрамында мынадай 7 аудан болған көрінеді: Абыралы, Ақсары, Балқаш, Берікқара, Қу, Шет, Шұбартау. Қотан-Балқаш болысынан сәл теріскейге, Тоқырауын манына қарай орналасқан Кедей болысы жаңа құрылым кезінде ол да тарап, біраз жері Қарқаралы округінің құрамында бұрынғы болыстың орнында жаңадан құрылып жатқан Шет ауданына, қалған жері осы Балқаш ауданына берілген екен. Кітаптардан тағы да білетініміз, осы Балқаш ауданы бұдан біраз жылдан соң жасақталған Қоңырат ауданына негіз болған. Қоңырат содан кейін Ақтоғай болып аталды. Мәселен, 1930 жылы Қарқаралы округі тарап, өте үлкен аумақты алып жатқан аудан

Ақтоғайская
ЦС

болады, ал 1934 жылы кеңейтіліп қайтадан округ болып құрылады екен. Сонда оның жаңа құрамында жерлері үлкейтілген мына 6 ауданды көреміз: Баянауыл, Жаңарқа, Қарқаралы, Қоңырат, Қу, Шет аудандары. Демек, 1934 жылға дейін Балқаш ауданы Қоңырат болып өзгеріп үлгерген. Ал, 1936 жылы Қарқаралы округі біржолата таратылып, Қарағанды облысы құрылады екен де, оның құрамына енген барлығы 14 ауданның біреуі тағы осы Қоңырат ауданы. Ақтоғай деген атау 1936 жылдан кейін пайда болғаны осыдан көрінеді.

Алтын Бесік — Бектауата, Ақтоғайым, Балқашым,
Ризығынды халқыма алдына сап, үйіп-төгіп жатасың,
Жылдар жылжып. айлар сырғып,
Көше берер — өмір атты тоқтамайтын керуен,
Сен Ұлысың, сен мәңгісің — ардақтаған туған жер!

Бұл — туған жерге деген кейде шабыт келгендегі сөздер есебінде бұрынғы ақындарға еліктеу ғой. “Болмасаң да ұқсап бак” — демекші.

Менің ата тегім былай таратылады екен — Қаракесек Әлтеке баласы Достан Қожаназар, одан Жидебай туады, одан Қазақбай, одан Балапан, одан Медетбай туады. Медетбайдан Жұман, одан Мұсатай туады.

Мен, Аманкүл Мұсатайұлы — Жидебай батырдың 6-шы ұрпағымын.

Шешем Дадан Тобықтысы Құттыбайдан тарайды. Шырақбай баласы Бекболаттан Мұса, одан анамыз Аққоян туады. Аққоянды жастай Мұсатайға әпереді.

Менің Жанәділхан, Ағәділхан, Нақыпбек, Жақыпбек, Ақан есімді ағаларым болды. Қыздан — жалғыз Күлмара, менің қарындасым. Осы әулеттен қазір Күлмара екеуміз бармыз, ол зейнетке шыққан, Жезқазған қаласында тұрады. Иншалла, ағаларымның балалары, бірге өсіп, бірге қайнаған басқадай ағайындар, туыстар жоқ емес.

Мен мектепте 26 жыл жұмыс істедім. Кейін музейге ауыстым. Экспонат жинау, оларды тәртіптеу, сипаттау, жобаға түсіріп ыңғайлау, басқа дайындықтарды атқардым. Қалың елдің қақ ортасында шауып жүріп жаттым.

Ақтоғай менің елім. Ел ішінде еркеледім, ол рас, ал енді
тым артық кетпедім. Қолдан келгенше еңбектенуге тырыстым.

“Жайнай бер, жайнай бер Ақтоғайым,
Атыңа, затыңа сай болайын,
Әніңді айтып, мақтанайын,
Туған өлкем, Ақтоғайым!”

Бұл дәл айтылған, маған айтылған жыр.

— Уа, кімсің?

— Кәдімгі Ақтоғайлық Аманқұлмын!

Бұл осылай. Менің ұраным болды.

1957 жылы Қазыл екеуміз қосылдық. Қараша айының 6 күні Сүлейбеков Жақан ГАЗ-52 машина беріп, Бектаутаға, Қаработадағы үйіме келдік. Жаңа түскен келінге, жанып тұрған қазан-ошаққа, май құйғызып, “алла берекесіне берсін”, — деп жалбарынып тәжім етлді. Май құйған от сөнген соң, жел ұшырмасын деп шұқанақ қаздырып, күлді тастақ бетіне жауып гастады. Тізесін бүктіріп, босағаға тәжім еткізді. Шешей батасын берді. Той жасап, үлкеннің батасын алып, жүріп кеттік.

Жамшы, Кенелі қайда? Ардақты аталарымның бір суы, бір тауы, мекені ғой бұ да. Кенелі тауынан ұзын аққан сайда тағы той жасап, дос-жолдастармен бір күн болдық. Ақшоқы жеріндегі жартасқа шықтық, қарасак, тастың бетіне безерлеп салған неше гүрлі таңбалар: арбаның дөңгелегі, арқар, таутекелердің мүйіздері қарағайдай, садақ жебелерінің түрлері бар, коп. Басқа біреу болса көп көңіл аудармайды ғой. Ал енді, Әлекеңмен Марғұланды айтам, 1955 жылы танысқаннан кейін мұны мен срекше бағалаған сияқтымын. Кейін мұнда, әрине, тағы да келуге тура келді. Әлағанды жаз шыкса, біртүрлі тықыршып, бірдемесін жоғалтқан кісідей күтіп отыратын болдым.

Ол өмірдің тағы бір басқа қыры.

Жас келіп, мен Балқашқа коштім. Маған үй берді, көшіріп алды, жұмыс берді. Депутат Е.Нигматуллин, жергілікті басшылар, қазақтың ер-азаматтары: Қ.Ахметов, М.Әліпбергенов, Қ.Төкішев, М.Тәтибеков, М.Жарылғап, М.Оңғарқұлов мені қолдап, жасымды, еңбенімді силап, жәрдемдесті, қазір де құрметтен сырт емеспін.

Қазыл екеуміз қазір 50 жасқа толып отырмыз, яғни қосылғанымызға Алтын меже деп отырмыз. Алты баламыз бар. Иншалла, осылай. Бұл кем демейміз, бұл артық демейміз.

Қадірлі оқырманға бұл кітапта Әлаған, археологтар жайлы естеліктердің, ғалымның хаттарының біразын, кейбір зерттеу мақалаларды, біраз өмірбаяндық суреттерді, көне тарихқа керекті сурет-деректердің бір парасын, өз салғандарымның кейбіреуін таныстырып отырмын.

Тақырыпқа үндес болғандықтан, туған өлке, ғылым, мәдениет жайлы менің әріптестерім (ол азаматтарға тақырып, материалды өзім беретінмін) жазған кейбір бірен-саран мақалаларды да енгіздім.

Алғашында “бұ қалай болар екен” деп отырғанымда, Алматыға апарған бір құшақ будыраған қағаздарымды көріп, Әлағанның қазіргі ғалым шәкірттері — археологтар “мынауыңыз әбден керек дүние, шығаруыңыз керек” деген ой айтты. Мен тек сол кезде ғана талпынып көруге бел будым.

Қылқалам ұстаған суретшілер жалпы қағаз жазуға, жазушылыққа өте осал болады. Мен қазір өкінемін. қаншама Әлағанның айтқандары кезінде жазылмады, қағазға түсірмедім.

Дала төсінде талай кешті батырып, айтқан сөздерін ұйып тыңдадым, бірақ, оның бәрін тәптіштеп жазып алу ойға да келген жоқ. Сол кезде кім ойлаған. Қазір енді тек менде сақталған жазбаларды, кезінде газет үшін дайындалған, мектепке керек деп дайындаған материалдарды беріп отырмын. Ойдан шығарып, бет көбейту үшін, жанадан жоқтан-бардан материал жазуды мен дұрыс емес деп таптым. Тек 3—4 бет Әлаған, Манап, Мир жайлы қазір ойымда жүрген пікірлерді айттым, өз ойларымды. Бұл тек менің өз көзіммен көргендерім жайлы естелігім ғана.

Мен Марғұланның маған жазған хатын алғашқыда 1950 жылдардың соңында алған едім. Бір-екі хат сол кезде келген болатын. Ұмытпасам, 1959 жылғы жаңа жылды құттықтап жіберген бір хаты көпке дейін үйде жатты. Осы жылдың қаңтар айының ортасында келді-ау деймін. Алпысыншы жылдары хаттар көп болушы еді. Міне, осындай хаттар менде сақталмады.

Мынау хаттар тек жартысы ғана, бұл кейінірек Қазылдың тығып жүргендері.

Оның өзінде о баста хаттарды керек деп ойламай, Алматыдағы Самашов, Таймағамбетов сияқты археологтар “не дейді, Әлекеңнің өзі жазған хаттары бар болса, олар қайда, оларды қоспасаң, жалпы мына қолжазбаңның керегі не” деген соң, дереу үйге келіп, бұл хаттардың қолда барын жиып, басыағын құрастырдық. Қазылдың аркасында сақталып келген хаттар.

Қолжазбаның алғашқы нұсқасын Қ.Садуақасов, З.Жұматовалар қарап, кеңестерін берді. Материалдардың тобын З.Жұматова тергізіп, қолдан келгенше көмек берді, бірақ қаптаған жер атауы, тарихи ұғымдарды қолжазбадан анықтап оқып, түзетіп теруге мамандар керек болды. Сондықтан, қолжазбаның толық нұсқасын Алматыдағы Әлекең атындағы Археология Институтының азаматтары қабылдап алып, бастан-аяқ қарап, артық, қайталанған. тақырыптан ауытқыған тұстарын ықшамдап, жаңадан тергізді. Суреттер осы Археология Институтында өңделіп. сканерге көшірілді. Менен ешқандай ақы-пұл сұрамай, ондай сөзді қайтарып-қағып тастады, ол жігіттер. Археологтар “сіз біздің ұстаз ғалымдарымыздың жанында жүрген біздің Арқадағы бір әріптесіміз боласыз, көмектесу - біз үшін міндет пен борыш” деген соң, бұл маған үлкен қолдау болғанын жасырмаймын.

Кезінде маған көмек берген, қазір де үнемі қолдап отырған басшы азаматтар, аяулы жерлестерім Е.Нигматуллин, Қ.Ахметов, М.Әліпбергенов, Қ. Төкішев, М.Тәтибеков, М.Жарылғап, М.Оңғарқұлов, Қ.Садуақасов, З.Жұматоваларға, қолжазбам туралы кеңестер берген басқа көптеген ел адамдарына, мен, Аманқұл Мұсатай баласы, үлкен алғысымды білдіремін.

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАНМЕН КЕЗДЕСУ

1955 жылдың жазы. Жамшы өзенінен шығып, Кеншоқыға беттеп бара жатқан бетім еді. Жолда Түйетас тауына келіп, бұлақ басына көк мотоциклді қаңтарып тастап, оның бастауына келдім. Көз алдымда әдемі жақпар тастар көрініп тұр. Аяндап тасқа келіп, үңліп карап тұрсам, тастың бетінде әдемілеп қашап салынған таңба суреттер бар екен. Бетін сипалап көріп тұрмын: тау текелердің, тұлпардың тұяғы және басқадай толып жатқан аңдар белгілерін қашап түсірген. “Ой, ғаламат-ай” деп таңырқап карап тұрғанымда, бұлақтың басына “ГАЗ” машинасы келіп тоқтады. Машинаның ішінен балуан денелі, қасқа бас кісі түсті. Мен жандарына келіп сәлем бердім.

— Қай баласың?— деп аты-жөнмді сұрады.

— Суретшімін, Алматыдан оқу бітіргенмін. Ныспым — Аманкүл.

— Жарайсың, — деді. — Сарыарқада суретшілер болуы керек қой.

Бәріміз жартасқа беттедік. Тастағы таңбаларды көрдік.

— Аға, бұл қай ғасырдағы таңба? — деп сұрадым. — “Аға дегенің дұрыс-ақ. Менің атым Әлкей Марғұлан”, — деп аты-жөнін түсіндірді. Шофері Геннадий құлағыма “академик” деп сыбырлады. Сонда ғана бұл кісіні жобалап таныдым. Небір әңгіме айтылып жатыр. Бәріміз түрегеп тұрмыз. Тақырыптың қызықтығы мені буып, есімді тандырып, әкетіп барады десем артық емес. Сөз ретіне қарағанда, бұл таңбалар VI—VIII ғасырлардағы Түркі қағанаты кезіндегі салтқа байланысты болса керек. Үйілген оба-қорғандар да сол VI—VIII ғасырлардағы Орталық Қазақстанды мекендеген түркілердің немесе одан сәл кейін өмір сүрген қыпшақ дәуірі тайпаларынан қалған ескерткіштер болуы мүмкін екенін айтты.

Менің ғұлама ғалыммен алғашқы танысуым осылай басталды. Осы танысуым бұдан былай жалғаса берді.

Бірақ, бұл таныстықтың ұзаққа жалғасатынын, оның маған қандай үлкен әсері болатынын дәл сол уақытта біліп тұрдым деп айта алмаймын.

1956-да, 1957-де де келді Әлекең. Ғалымның айтқан тапсырмаларын орындап, қолдан келгенше еңбек жасап жүрдім. Әлекең 1958 жылы Ақтоғайға тағы келін, шілде айында мені ертіп Көрпетай-Нұртайдағы жоңғар-қалмақпен алысқан, қырғын соғыс өткен, қыпшақтың 37 батыры қаза болған жерге әкелді. Осындағы көне ескерткіштерді суреттеп, жазып, олардың сырын ашып, зерттеуге келген екен. Істің барысын көзіммен көріп, көптеген мағлұмат алдым. Тарихтан білетініміз, қыпшақ-қолонері, мәдениеті қатты дамыған тайпалар екен. Қыз-келіншектердің білезік, сақина, киімдерінің гүймелері күмістен оюланып, мәнерлеп жасалған. Бір кереметі батырлардың беліне буынатын, жалпақтығы 2 сантиметрдей, белдігінде арыстанның, қасқырдың басы бейнеленген. Дала тосінде жайылған түскі тамақта өңгімелесіп отырғанда:

— “Шіркін, мына батырлардың жығылып жатқан дулыға бастарын орын-орнына қойып көтерсе, жақсы болар еді”,— деп қойды.

Байқағаным, экспедициялық жұмыстарды басқарып жүрген Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев екен. Қазылдың әкесі Біләлдің інісі, яғни Қазылға аға. Аты көпке танымал, үлкен ғалым болып, көпке әйгіленді.

Әбдіманап Оразбаев менің жанұям үшін “Мәнеп” аталды.

Жығылып жатқан тастар жайлы ғалым ағаның айтқан сөзі жадымда болатын. Ауданның атқару комитеті торағасының орынбасары Сейіт Хамитұлымен ақылдастым. “Әлкей Марғұланның маған айтқан тапсырмасы бар еді. Үлкен адамның қасиеті сені қолдар. Көне ескерткіштер де өз жеріміздің тарихы, белгісі ғой”,— деп сөзімді айта бастадым. “Көрпетай-Нұртайдағы жығылып жатқан 37 батырдың тұлға мүсінін орнына қою керек. “Қоңырат” совхозының директоры Жаңабек Қойлыбайұлымен ақылдас та, тапсырма бер. Сенің тіліңді алады ғой”,— дедім. Жаңабекке айтып еді, ол, әрине, қарсы болмады. Кел деген күні бардым. “Беларусь” тракторын жаныма қосып берді. 37 батырдың тұлға мүсіндерін шама келгенше тартып, қозғап, орын-орнына көтеріп қойдық. Қателеспесем, сол жолы біз 20-ға тарта тасты көтеріп қойған сияқтымыз. Әлағанның

тапсырмасы орындалды. Сейітке, Жаңабекке көп-көп рахметімізді айттық.

Осы бір шаруа өзі маған үлкен сын да болды. Міне, осыдан кейін Әлағадмен бірге жүргенде, экспедиция ізденстеріне қатысқанда, немесе ол кісінің жеке сапарларында ере жүріп, кеңбайтақ Орталық Қазақстан өлкелеріндегі таудағы ентаңбалар және басқа белгілерді, батырлардың басына қойылған мүсіндерді қай жерде тұрғанын көріп-байқап, санап, шама келгенше қағазға түртіп жүруге тырыстым.

Ондай мәліметтерді Әлағана, ол Алматыдан келген бетінде, беріп отыру мен үшін үлкен міндет, құрметті іс саналатын болды.

Менің “мәлімет” деп отырғаным, әрине, қағазға асығыстау жазылған қысқаша қайырулар түрінде болатын. “Парақтап, дерек жазып беруші ем, ананы да, мынаны да мен жазып бердім” деп өтірік айтатын адамың Аманқұл емес. Оны оқырманға ашып айтамын.

Мәселен, “Жінішке, Бесбатыр, барлығы 3 тас, біреуі құлаған, ортадағысы әйел” деген сияқты болып келетін. Марғұлан мұндай “мәліметтерімді” қуана-қуана алып, көз жүгірте сала, сұрақ қоя бастайтын. “Осы жолдан қатты бұрыс па?”, “Жанында тағы не бар?”, “Үйілген оба көріне ме?”, “Шарбақтас-тары бар ма?” — міне осы сияқты сауалдар болатын.

Тым асығыстау түртілген тұстарын қайта оқытып, “әй, осы сенің жазуың-ай”, “әй, жазасың-ау, шіркін, жазасың” деп те қоятын. Біз болсақ, “сіздікіне үксас қой, үлкен адамдардың жазуы осылай болатын көрінеді” деп жарбаңдап жатамыз. Бәрі сыпайы, бәрі жарасады.

Ғұлама ғалым сол жылдардың өзінде ғазеттерге көп мақала беретіп еді. Толып жатқан редакторлар, меншікті тілшілер, бөлім меңгерушілері ғалыммен дос-жаран, іні-бауыр болатын. “Ана тақырып бос қалды”, “мынау туралы бірдеңе керек еді”, “мынаған сіз қалай қарайсыз?” деген сияқты арнайы тапсырмалар, сәлемдемелер, өтініштер қардай борайтын еді десем, қателеспейтін шығармын. “Сарыарқа”, “Орталық Қазақстан”, “Лениншіл жас”, “Арқа еңбеккері”, “Қазақ әдебиеті” сияқты,

басқадай толып жатқан газет-журналдарда түрлі деңгейдегі зерттеу еңбектері жарық көретін. Біз шама келгенше түгелдей алып, оқып жүруге ұмтылатынбыз.

Ақпарат тапшы, әсіресе, ғылыми-мәдени жаңалықтар бүгінгідей аласапыран емес, теледидар каналдары, егер ол бар болған күнде, қарапайым, компьютер атаулы белгісіз. Сол бір жылдары өнер, білім, ғылым, мәдениет жайлы мағлұматтарды арнайы іздеп, тауып алып оқуға тырысатын едік. “Бәленше газеттің, журналдың бәленше санына Әлекең мақала беріпті” десе біреу, кімде бар екенін тіміскілеп іздеп, ол санның дәл қазір кімнің қолында екенін сұрастырып, біліп, жанын қоймайтынбыз. Ал шыққан материалдан озің тауып берген ескерткіштердің атын көру тіпті қызық болатын.

Мұнымен қоса, күй шежіресіне де қатты қызығатын Әлекең. Біздің елдің ортасынан шыққан композитор, атақты күйші Томайұлы Шалғынбайдың бес күйі ел қолында болды. Кісілердің көкірегінде қалған “Мақпал”, “Текес өзені”, “Қаңбақ”, “Ортеке”, “Бостандық” күйлерін тауып, таспаға түсіріп, жарық дүниеге келтіруге жәрдемдестім. Марғұлан бұл істі қатты қолдап, ақыл-кеңесін аямайтын. Сәл кейінірек бұл сияқты күйлерді Қазақстан радиокөмитеті, Жезқазған радиосынан бергіздік. Көптеген газет баспаларынан жарық көрді. Жақсы есімде — Сармантай Ахметжан “халық жауы” аталып, аяқ астынан ұсталып кеткенімен, оның “58” атты күйін біздің ел жасырып тартатын еді. Оны мен өз құлағыммен естіп жүрдім.

Археолог ғалымдар

Әлкей Марғұлан бойы ортадан биіктеу, аққұба жүзді, өзіне жарасатындай сәл толықша келген, жазық маңдайлы, зиялылығы бетіне шығып тұрған кісі болатын. Қарапайымдау кнінетін сияқты еді, бірақ, мен оның шікірейіп қалаша киінгенін аз көрдім де, көбіне, үнемі деген дұрыс шығар, далаша киініп жүргенін көретін едім. Бірақ, өте таза, бипаз, ұқыпты болатын еді. Қалай болса, солай, олпы-солпылық

байқалмайтын. Мәселен, ұзақ жүріп кеп, машинадан түскенде, көбіне бұлақ, жылға бойына тоқтаймыз ғой, ол кісі ең алдымен қолын, бетін шайып, үсті-басын қағып, сілкіп жататын әдеті бар болатын. Сосын барып, басқа іске кірісетін. Қара бәтенкесі, егіп болатын, ол да қара түсті костюм-шалбарын жиі киетін. Ақшыл-сұр түстес сулық-плащы да есімде. Дөңгелек берет қалпағын тастамайтын, сол береттердің мен бірнешеуін кордм, соған үйір болатын. шамасы Ленинград, Мәскеу жақтан киіп келген модасы деп жүрдік. Еліктеп біз де кидік, кейінірек. Ол кісінің құралдан өз дүрбісі, фотоаппараттардан бірнешеуі болды, бір қарасұрлау брезент сомкесін жақсы көретін, одан басқа аспалы әскери сомкені де ұстады. Қағаз, қарындаш қалмайды, қарындаштары үнемі ұштаулы, оған керекті күшкентай, жарты қарыс қана қолдан соққан бәкісі бар-тын. Онымен нан, ет турамайтын, “бере тұрыңыз, нан турайын” дегенге бермейтін. Осы бәкіні Қарқаралы ма, Шет пе бір жақта біреу қолдан соғып берген сияқты еді. Өйткені қадірлейтін ерекше. Коктас-Молакта осы бәкі жоғалып, жарты күн іздеп, әйтеуір тапқанбыз, айналадан іздеп әбігерленіп жүрсек, машинаның астынан шыққан. Әлекең ас-тамаққа қанағат, өте шыдамды кісі болды. Жоқты тап дегенін, арнайы бірдемені сұрап, мынаны жемеймін, ананы ішпеуші едім дегенін көрген жоқпын. Кәдімгі ауыл тағамының бәрін ішіп-жейтін. Қымыз, айран, жалпы ақ тағамды төуір көретін. Жиі есіме түсетін бір нәрсе, ұзақ жүріс, ауыр жолдан кейін ол кісі дереу көп тамақ жемейтін. Осыны мен басқадан көрмедім. Бірде, 70-тің орта тұсы, ма екен, кешке үйге келді. Шаршаған. Таңертеңнен бері жолда екенін айтып, Қазылға тамақ істетпеді. Біз “неге, күнұзақ жолда болсаңыз, ас ішесіз” десек, “жоқ, мен таң асамын, асты ертең жасаңдар” дейді. Сосын үш-төрт кесе қою шаймен, бауырсақпен жатты. Ащы суға үйір емес-тін. Онысын а дегенде байқап қалдық та, біз де ойластырып, ащыны араластырмауға дағдыландық. Әсіресе, далада жүргенде, шаруа барысында ащыны жолатпайтын. Ал Алматыда маған бірде конъяк ашты, бес жұлдыз. Оның үстіне ол кісі ащыға үйірлеу адамдардан аулақ болуға тырысатынын мен дереу байқадым. Ондайы бар

адамдармен шамасы келсе сөйлеспей, мәселен тез қайырып, кетіп қалып отыратын. Бірақ, табиғатынан сабырлы адам, ондайда біреуді сынау, қарсы бірдеме айту деген болмайтын. Жалпы Әлекең сабырлы адам еді. Дау, ұрыс-керіс, шу дегендерді көрмедік. Тек кейде бірдемеге, біреулерге ашуланып, ренжіп отыратын. Әсіресе, қираған ескерткіштерді көргенде. Тас мүсіндерді құрылысқа қолданғандарды естіп, көрсе тарс етіп, ашуын, ызасын жасырмайтын. Бұндайда қатты сөздерге баратын, кеңселерге де кіретін осындай мәселелермен. Ауылдарда, жалпы қай жерде болсын, беталды сөйлейтін адамдар да болады. Оны жек көретін еді. Елді күлдіремін деп, мән-мағынасыз бірдемені қойып қап, жан-жағына алақтап қарап, жұрт күлсе, тағы бірдемені қойып қап тұратын желауыз, ақымақ, ырбық жігіттерді анық жақтырмайтын. Тәртіпке үйренгендікі ғой. Тәртіп дегеннен шығады, әр нәрсенің анығын айту керек ол кісіге. “Оншақты оба”, “тастың бес-алтауы тұр”, “Сонаның тұсында” деп сөйлесеңіз, дайындала беріңіз. “Сонадан неше шақырым?”, “қай жағында?”, “оншақты деген не, он ба, әлде бесеу ме?”. Сұратып барып, мәселен, “Сонанын шығыс жағында 3 шақырым деп” анықтап берсеңіз, “өсыны бастан тура неге айтпайсың сен” дейді. “Не деген, былжыр, жобалап, күмілжітіп сөйлеуге үйренген адамсыңдар”, - дейді. Ақсақалдарды өте қатты құрметтейтін. Үлкен адамдардың сөзін бөлмей, ыждағатпен тыңдауды сол кісіден көрдік.

Әбдіманап Оразбаевты да көп көріп, жақсы араластық. Қазылдың ағасы деп айттық. Үйде жиі болатын. Манап түрі аққубадан қараторыға жақын. ұзын бойлы, арық та емес, толық та емес, орта дененің адамы еді. Шаршамайтын, өте шымыр, билектері серіппедей, керемет қарулы болатын. Сонысымен қатар, өте жайдары, мінезі үнемі бірқалыпты, адамға қарсы шықпайтын жуас, момын кісі бөлді. Орнықты, кең жүректі адам. Әрі үлкен, байсалды, парасатты ғалым еді. Марғұланды пір тұтатын, соның айтуымен ғана жүретін. Орталық Қазақстанның ескерткіштерін зерттеуде үлкен еңбек сіңірді. Көкшетау маңында да көп болған, ол жерде ол Кемел Ақышев екеуі қазған. Бұғылыны қазғанын естідім, өзі де айтты. Ал

Шортандыбұлақ, Қарқаралыны қазғанын жақсы білемін. Барып көріп те келгемін. Шідертіге де барғам, бірақ. Манап пен Мир қазып кеткен соң. Ол екеуі Шідертіні алпысыншы жылдары қазды, мен болсам жетпісінші жылдары болдым ол манайда. Шідертіде Болатқожаның, арғы бабамыздың, бейіті бар, бірақ ғылымға еніп, халыққа таратылмаған. Бұны дәлелдеп, айтып кеткен жан болса — ол Әлкей Марғұлан. Әбдіманаптың бір қасиеті Оразбай әулетінің өткен тарихына аузы тарс жабық болды. Оның себебін еш адам білмейді. Біреу ренжітті ме? Немесе жасынан біреулер ұқтырып, шегелеп кетті ме, білмедік. Марғұланның сұрағына да жауап бермейтін. Ежелден жуастығына басып, қарсы сөз де айтпайтын. жай ғана бұрып әкететін. “Білмеймін, баламын ғой”,— деп айтатын. Манап Медеудің кіші әйелінен туған, бірақ Оразбай тұқымын қырып, айналаның бәрі оларға әдейі кенеше жабылып, талқандап жатқанда, ол бала дейтін мүлдем жас бала да емес. Сол кезде ол 13—15-те болуы керек. Неге білмесін, білді ол. Әдейі істейді деп ойлайтынмын. Қарқаралыны бірнеше жыл қазып, түбінде тиіп тұрған Абыралы, Шыңғысқа, ата жұртына баспады. Менен “сен Манапты жақсы білдің ғой, ол не айтты саған туыстары жайлы” деп сұрайтындар болды кейін. Мен “түк айтқан жоқ” деймін, ешкім сенбейді. Себебі, қазір елдің бәрін өздеріндей сөзшең болған деп ойлайды. Манап, Әнел Жарқызын жақсы көретін, керемет, тік тұрып сиялатын еді. Хабарласып жүрді. Соғысқа қатысқан, орден-медалі баршылық. Соғыста түскен бір фотосуретін Әнел енемізге соғыстан кейін ғылымға кіре бастаған тұсында берген екен, біздің үйде бар, соны археологтардың қайта-қайта тапсыруымен осы кітапқа енгіздім. Басқа да Оразбай әулетінің біраз адамының фотосын кіргіздіртті археологтар, Самашов бар, басқасы бар. Манаптың өмірбаяндық суреттері есебінде, онсыз болмайды деп. “Санияз Манаптың ағасы, алашорда болған, қызыл өкіметке қарсы шыққан, атып тастаған”,— деп айттық. Фотосын енгіздік. Ақлия оның бәйбішесі, оның да біздің үйдегі фотосын бергіздіртті. Манап Ленинградтан бітірген, тарих-археологияның оқуын. Сол кездерде спортпен шұғылданған-

ау, суда өте жақсы жүзитін, спорттан волейбол, басткетболға тым маман еді. Өзі соғыста офицер болған, әскери лайындықпен де әбден шындалған адам ғой. Манап тау-тасқа да шығуды да басқалардан көрі ұнатыңқырайтын. Есімде, күннің ыстығында беталды тауға шығып, жоғалып кетіп, кешке келіп отыратын. Риза болып, “ана тұстан бәленше жер көрінеді екен, мынаның басына шықсаң, анау көрінеді екен” дейді. Экспедицияға қатысуға қаладан келген орыс келіншектер мен қыздар, әйтеуір, өзіне үйір болатын. Спортшылығына. мінезіне қызығады. Кейінірек Алматыда үйінде талай болдық, орыс жеңгеміз болды. Сабақ берді, тарих, археологиядан. Баладан бір ұл. Оның атын Әлкей деп қойған. Бұл Марғұланның құрметіне қойылған ат. Әлкей Әбдіманапұлы Оразбаев қазір Алматыда, медицина, оптика маманы, ірі ғалым. Жайдары, өкеге тартқан жуас, аз сөзділеу. Қаланікі болған соң, тұйықтау боп көрінеді және кобіне орысша сөйлейді, өте жақсы жігіт. Осыдан бірер жыл бұрын Қазыл екеуміз арнайы барып, үйінде біраз болып келдік. Қонақжай, келіншегі де сондай ашық бала.

Мир Қадырбаевты да дәл жаңағы екеуіндеі болмаса да, бірсыпыра біліп, көріп жүрдім. Оның атын аудандық па, бір газеттен оқығаным бар, бірде Мір деп жазыпты. Дұрыс емес. Мир деген ат Мейр дегеннен алынған, Мір емес. Мир мығым денелі, ұзын бойлы, кең иықты, қара мұрт, сақал қойған жігіт еді. Көзілдірік киді. “Ей, менің руым ақбура”, - дейтін орысшалап. Кейінірек анықтап білдім, ақбура деген Теміртау, Ақмола жақтағы Алтай-Қареке елінен екен. Орыс тілді жігіт еді. Үнемі сол Ресейден оқыған, университет, аспирант оқу бәрін. Ақтоғайда ертеректе болыпты, бірақ, кейіннен ол Ағадырды өте көп зерттеді. Ақмұстафа, Ортау, Қызылтау төңірегін. Мен оған Шет ауданы жерінде, Ақсу-Ақжылының жанынан ертіп барып, бір үлкен қорым көрсеткенмін. Жетпісінші жылдары. Соны көп қазды. Андронов тайпалары тұрған жер екен, өте үлкен ескі орын есебінде. Кітабында бар. Мир Шідертте көп жыл Манаппен жұмыс жасаған. Манап-бастығы, Мир — көмекшісі. Ол жақта олар сақ, қыпшақ заманынан небір ғажап дүниелерді зерттеп, ашып, жаңалық

енгізген. Мир — аса көңілді, ашық, ақжарқын, ширақ, сергек болатын. Мир тамаша музыкант болды. Баян, гармонды келістіріп тартатын. Мен дәл ондай гармоншыны сирек көрдім. Орысша небір музыканы келістіретін. Полонез дейсіз бе, частушка дейсіз бе, түгел келтіретін. Экспедициясында да үнемі гармон ұстайтын. Кешкі астан соң, гармонь міндетті түрде тартылатын. Келіншектер топтанып жүретін Мирдің жанында қазбада. Қалалық әйелдер жалаңаштанып күнге қыздырынуды ұнатады, ондайда ретсіз маңына бара бермейсін. Көргенсіздік болады. Бірдеме сұрап, ыңғай беріп, сөйлесіп жатса, жөні басқа. Мир отыз-қырық студент әкеп, Атасу өзенінде доп ойнататын. Мен ол жерде, Мир барда, кемінде үш-төрт рет болдым. Кейінгісін айтпағанда. Мир, менің пайымдауымша, мықты ғалым еді. Қыш ыдысты, бір барғанымда, әлдекімдерге түсіндіріп отырды. Ұққанымыз, қыш ыдыс жасау оңай дүние болмаған. Ол үлкен тәжірибені, дайындықты керек қылған. Әуелі біреулері балшық қазып әкеп, дайындап, әлденелер қосып, тұздап, қоспа жасаған. Одан соң, түрлі порыммен ыдыстың өзін жасаған — үлкенді-кішілі қылып. тегістеп. Оны тағы бір шебер оюлап, бедерлеп тұрған. Одан соң тағы біреулер алдынала дайындап отырған отына күйдірген. Оны біреулер әкеп тазалап, жуып, қырған. Сосын барып, әбден кепкен соң, тұрғындарға таратқан. Керегіне қарай. Осындай әңгіменің арасында жүрдім-ақ, бірақ кезінде ештеңе жазып отырмағандықтан, көп нәрсе қазір жай сөз боп қалды.

Бір айта кететін жайт, Шет ауданында Нұраталды ауылында Тельман есімді кісі тұрды. Осы Тельман Әлаған, Манап, Мир үшеуін де жақсы білген кісі. Мен өз басым Тельманмен көп бірге жүріп, көп сөйлескенім жоқ, бірақ археологтардың айтуымен жақсы білемін. Оның үстінде, бір рет Әлағанмен еріп жүріп үйіне қонғаным бар. Ақтоғайдағы біздің үй сияқты, археологтар осы Тельманның үй-іші, жанұясымен жақсы араласқан. “Тельман үйінде шығар”, “мынаны Тельманнан блейік”, “ертең барған бетте Тельманға жолығу керек” деген сияқты сөздер жиі естілетін еді. Ескерткіштердің біразын осы Тельман да көрсеткен сияқты археологтарға.

Ақынжанов Сержанмен екі-үш рет әр жерде гідестім. Ол Ақмұстафада Мирден кейін зерттеулер жасады. Мир жүрек талмасынан Алматыда аяқ астынан қайтыс болды. Сержан мұртты, жіңішке бакенбард сакалы бар, мығым денелі жігіт болды. Ойланып, баптап сөйлейтін.

1989 жылы Алматыға барғанда Кемел Ақышевпен кеңінен сөйлесудің сәті түсті. Ертеден естіп, жақсы біліп жүретінмін, бірақ жеке сөйлескенім жоқ еді. Ақышев те аса ірі қазақ ғалымы, археолог, ғылым докторы, профессор. Ол кісі 1950 жылдардың басында Орталық Қазақстанда жиі болып, көп зерттеулер жүргізген адам. Әлағаңмен бірге Беғазыны, 37 батыр обасын, Бұғылыны осы ғалым зерттеген. Мен Әлағаңмен танысқан кезде Кемекең Көкшетау жағында жүрген болса керек. Содан соң Жетісуды, Оңтүстік Қазақстан өлкелеріне экспедициялар ұйымдастырады. Кемекең – атағы дүние жүзіне танымал әйгіл “Алтын адамды” тауып, зерттеген ғалым. Ақышевтың осы тапқан ескерткіші ел-елді аралап, көне Қазақстан өнерін айдай әлемге паш еткен. Отырар қаласын ашқан осы Кемекең, тағы көптеген белгісіз жатқан мұраларды тауып, оларды зерттеп, халық игілігіне жаратқан. Кемел Ақышев — ұзын бойлы, арықша келген, аққұба жүзді адам екен. Көзілдірік киген. Мінезі бір сөзділеу, тәртіпке берік, бос сөзге жоқ, қатаң адам сияқты болып корінді. Басшылық қызметте көп болған соң болар. Бірақ мені аса жылы, жақсы шыраймен қарсы алды. Бір сағатқа жуық кабинетінде отырып, әңгімелестік. Шай қойғызды. Институттың ұзақ жыл директоры болған. Соғыста болып, жарақат алған. Ол кісі маған атақты біртуар ғалым академик Қаныш Сәтбаев ағамыз туралы кеңінен айтты. Менен сөз арасында Беғазыны, 37 батыр қорымын сұрады. “Ұлытау жерін білесіз бе?” — деді. Мен “ептеп білемін, көргенмін, барғанмын” деймін баяғы. Орталық Қазақстанның көп жерін тамаша білетіні аңғарылып отырды. Қоштасарда Сергей деген шоферін алдыртып, маған “баратын жеріңіз қай жерде, мына кісі апарып салады” деп айтты. УАЗ машинасын мінеді екен. Сергей мені Горький көшесіндегі “ЦУМ” орталық дүкеніне әкеп салып, қош айтысты.

Жаны жайсаң, ер мінезді, қазақтың көне тарихы мен өнері, мәдениеті деп атқа мінген, бүкіл өмірін, болмысын ғылымға арнаған азаматтар менің есімде осылай қалды. Олармен азынаулақ бірге жүрген жылдар менің өмірімнің аса бір мәнді, қызықты, аса бір жарқын тұстары.

Екі жебе

1957 жылы Көрпетай-Нұртай тауындағы таңбаларды ашып жатқан кезінде Әлкей Марғұланмен Ақсу-Аюлы жағынан қайтып келе жатқан едік. Әлекең жүргізушіге машинанды көз ұшындағы қоңырға қарата беттет деді. Қоңырдың алдындағы жазықта көп шошақ бейіттер бар-тын. Келіп тоқтадық. Аралап жүрген кезінде Әлекең Қаракерей Қабанбай осы ортада жерленген сияқты. Кейбір зерттеулерім соны айғақтайтындай,— деген жорамалын айтты. Мынау құрылыстардың мықты салынғандығын байқайсың ба, кірпіштері сондай мықты. бірақ салмағы ауыр емес, жеңіл,— деді.

Кішкентай доңның үстінде тұрған, бұл күнде әбден тозып, мүжіле бастаған бейітті шыр айналып, шолып едәуір жүрді. Ойланып тұрып манағы ойын әрі қарай жалғап, Қарашор, Сеңкібай, Жидебай осы жақта қалды. Менімше Қаракерей Қабанбай да осы маңда қалған болуы керек,— деген жорамалын түйіндеп айтты.

Сол сапарда Жидекең басына аялдап, дұға оқыдық. Бейіт ішіне кірдік. Әлағаз топырағынан сыйпап, бісмілләсін айтты. Сыйпалап отырып, кірпіштің жігіне, қойылған садақтың үш жебесін тауып алды. Жебенің бірін өзі алды да, “сенің бабай ғой, екеуін сен ал, естелік болады” деп маған берді. Жебені осы уақытқа дейін сақтап жүрдім.

Желтаудағы таңбалы тастар

Біздің Ақтоғай ауданы бойынша, жүздеген аса маңызды тарихи ескерткіштер бар. Менің ертерек кездегі пайдаланып жүрген мәліметтерім бойынша, оның 40-қа жуығы мемлекеттің

қорғауына алынған болатын. Басқаларының арасында құжатталғаны, құжатталмағаны бар, ал 1 ескерткіш республикалық маңызға ие делінетін.

Бізге тым жақсы белгілі Желтау тауы — үлкен тарихи орын. Бұл арадағы таңбалы тастар сонау ықылым заманнан сақталған. Бұл тастардың бетінде сансыз суреттер салынған. Олар — сол замандағы тұрмыс-салттың, рудың таңбалары, малшылық, аңшылықты кәсіп еткен халықтың жәдігерлері. Ең көп кездесетіні торт түлік мал мен көптеген тағы аңдар мен жануарлар, күйме арбаның доңғалақтары, аңшылық, Күн гәңіріне жалбарыну, соғыс-шайқас, тағы сол сияқтылар. Әрбір салынған сурет өзіндік композиция құрайды, үлкен ойды меңзейді, білдіреді. Кезінде, Әлкей Хақанұлы осы суреттерді алғаш рет ашып, сипаттап, зерттеген болатын. Бұл таңбалы тастардың ғылым үшін өлшеусіз маңызы барлығын, сол кісі жазып қалдырды. Бір кезде Әлекеңнің тапсыруы бойынша, осы таудағы таңбалы тастардың көбін өз шамаммен суретке түсірген болатынымын. Сонда мен бір-біріне ұқсамайтын бірнеше мың таңбалардың суретін түсіріп алғаным есімде. Жалпы таңбалы тастар бұл оңірлерде аз емес. Олар әлі түгел ғылым қорына енбеген болуы керек.

Мұндай таңбалытас ескерткіштері, тас мүсіндер ауданымызда бұдан басқа жерлерден де көптеп табылып отыр. Ондай мүсінтастардың бастапқы жерінен ауытқып, бұзылып, сынған 5—6-ын кезінде мен аудандық мұражайға апарып қойдым.

Бір айта кететін жайт, Желтау тауының төңірегі ертеден елдің жайлы қонысы болған. Кейінірек бұл арада төрелер мен қаракесектің көшкін аталары мекен еткен. Төре — қазақтың данасы. Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов осы арада, Қасым қорасында дүниеге келген екен. Кейінгі әңгімелерде жиі айтылып жүрді, Әлихан Желтаудағы таңбаталытасқа келіп, үлкен қариялардың басын қосып, әңгімелесіп отырады екен. Әлиханды 1922 жылы осы жерде өкімет ұстап, алып кеткен.

Тағы бір менің жас кезімнен жиі естіген сөзім, осы арада төрелер Қасым мектебін ашқан. Онда талай шәкірт оқып, білім алған. Қасым мектебін бертінде Ғылым академиясынан Мұрат

Сембай деген жігіт келіп, ашып көрген. Мектептің орнын қағазға түсіріп алып кеткен болатын. Одан кейін бұл туралы не айтылғаны белгісіз.

Көп жылдар бойы тарихи-археологиялық ескерткіштердің қорғалу жайы өте нашар болып келді. Талай-талай қаулылар, қағаздар шыққанымен мемлекет бұларды іс жүзінде арнайы сақтап, қорғаған жоқ. Әдемі сөздер айтылатын, ал тап бүгінгідей арнайы бағдарламалар мен жобалар ол жылдары болмайтын. Бұл беталды жамандау емес, рас сөз. Ертеректе тас мүсіндерді, оба-қорғандардың тас-топырағын құрылысқа пайдаланған фактілер әр жерден кездесіп отырды. Оны қойдырған болдық. Ал енді таңбалы тастарды да шимайлап, оны балғамен қашап кететіндер әлі көп кездеседі.

Ықылым заманнан жеткен қонға таңбаның дәл үстінен бояумен өз атын жазып кететін мықты “тәртіп” бар. “Мал” ғой, адам емес, дейін десең, қайран малға обал. Мал не жамандық қылды деп ойлайсың. Бұл әлдебір жерлерде емес, тап бізде Ақтоғайда, Балқашта бар. Мұндай сорақылықты ғалымдар ғана емес, менін өзім бертінге дейін көрін келем. Көргемін жоқ деген пенде, барсын да, көрсін. Қола дәуірінен сақталған таңбаның үстіндегі “Қайрат, Гуля. Ақтоғай” деген сияқты жазуды. Көптеген ескерткіштер құлап, тозып, қирап жатыр. Осыған қамқорлық керек. Қазір қаншама жаңа бастамалар, жоба, ұсыныстар қотерілуде. Ол – үнемі үкімет тарапынан. Үнемі тек үкімет ойлауы керек. Ал енді жер-жерде отырған халықтың өзі де қазір ерекше ойлануы қажет емес пе? Ескерткіштер кім үшін керек, оларды кім үшін сақтау, қорғау қажет? Халық үшін болса, халықтың өзі де ойланатын кез қашан келеді? Сұрақ, міне, осы ғой.

Жол сапары жоғалған мүсіннен басталды

Сапарға шығуымызға көптеген жағдайлар себеп болды. 1971 жылдың наурыз айы болатын. Бозайғыр даласында мүсін тастар бар деп еститінмін. Соны суретке түсірін алу қажет еді. Адам бір нәрсеге бет алса, даланы аңшыдай кезіп кеткің келеді.

Қаршығалы өзенінің қысаңынан өтіп, Шұбартаумен шекаралас даланы сүзіп шықтым. Сәті түсіп таңба тастарға салынған адамды, аңның бейнелерін таптым. Және осы сапарда бір жартасқа кезігіп, қайран қалдым. Өзім түсірген тас мүсінге ұқсамайтын тас бейнеге тап болдым. Жаңағы бейнетастан қашалып жасалған түйенің басы болып шықты. Бар өнерімді салып суретке түсіріп алдым. Осы тапқан суреттерімді Алматыдағы Әлағана салып жібердім.

Әлекең жазған хаттарым мен суреттерімді алыпты. Содан соң маған хат жолдаған. Онда былай депті: “Аманкүл, Қазыл! Үй-іштерін, балалар аман ба? Жер аяғы кеңіген соң сіздер жаққа арнайы экспедициямен бармақпын. Содан әрі Семей, Қарқаралы, Егіндібұлақ, Қарағанды, Ақмола өтпекпін. Ақтоғайда бірер күн аялдауым мүмкін.

Аманкүл, сенің жіберген суреттеріңді тегіс алдым. Оның ішінде менің түсінбеген жерлерім бар. Болжауымша, Шұбартау совхозы Бидайық бойынан түсірілген суреттерге ұқсайды. Бұл кісі мүсіні ме? Тас үлкен бе? Аумағы кішкентай ма? Осы жағын нақтылы анықта. Менің жіберген суретіме ұқсай ма? Түйенің басы салынған сурет Қазанқап өзенінің бойында болу керек. Тәрізі қалақ тастан жасалған ба деп ойлаймын. Неге десең қалақтас кашауға жеңіл, жұмсақ келеді. Академия Ақтоғай аудандық партия комитетіне қатынас жолдаған, Жәкене (Шайдаровка) айт. Тас жақын арада жоғалып кетуі мүмкін. Оның Алматыдағы ғылым академиясында тұрғаны жақсы. Сенің тауып түсірген суретіңе қарағанда бұл сирек кездесетін қола дәуірінің тасы болады. Қысқасы, осы тасты аудан болып Алматыға жіберсе, бұл ғылымға көмек көрсету бөлар еді.

Сәлеммен Әлкей.

27 ноябрь 1971 жыл.

Әлағадан хат алғаннан кейін арада бір жыл өтті. Ғалым ағаны асыға күтумен болдым. Сөйтіп жүріп 1973 жылдың июль айында телеграмма алдым. Онда таяу арада баратындығын білдірген. Аудан орталығынан күтерсің деген. Көп кешікпей июль айының ортасында Әлекең келді... Бірер күн аудан

орталығында болды. Дем алып, тыныққан соң, сапарын Шұбартау жақтан бастайтындығын айтты.

Әлекең бастап қасындағы адамдармен жолға шықтық. Машинаға мінгенде Әлекең:

— Аманкүл, жолшыбай өзін тапқан түйенің тастан қашалған басын қай жерден таптың, жолды блесің ғой? Бірден соған барамыз,—деді.

Біз аудан орталығынан шығып, Қаршығалы өзеніне келдік. Одан өтіп Бозайғыр даласына шықтық. Алдымыз көз жеткісіз жазық. Тек өкпе тұстан Бесшоқы көрінеді. Жанталаса қатарласа жүргірген бұйрат төбелер артта қалып жатыр. Күнге күйген түйе терісіндей маң далада сағым ойнайды. Алдымыздан бірнеше тарақталған сүрлеу жолдар кездеседі. Осылардың қайсысына түсетінін Әлағаң сұрап қояды. Бұдан бұрын да санкян тастардың сырын ашқан Әлағаң жаңағы тас мүсіннің тұрған жерін көруге асықты-ақ.

Біз Әлекеңді тасты суретке түсірген жерге алып келдік. Түйенің басы қашалған тас мүсінді тапқан жерімді көрсеттім. Бірақ іздеп барған тас мүсініміз жоқ болып шықты. Оның жоғалғанына сенбегендей маңайды тегіс шарлап шықты. Осы жерде Әлағаң үлкен қиялға берілгендей болды. Тасты өзі келіп алып кетпегендігіне өкінді. Сол түйе бас мүсін таста үлкен сыр барын сезген Әлекең:

— Шіркін Аманкүл-ай! Ер бейнетіңнен тапқан тасыңның шынымен жоғалып кеткені ме? Егер ол болғанда, оның маңызы әлемге әйгілі болып, шарлап кеткен болар еді. Қолға сирек түсетін мұндай мұраны алса, геологтар алып кетуі мүмкін, — деп топшылады Әлекең.

Зерттеп жүрген жұмысына шын берілген ағаның осы жерде айтқан өлгі сөзін қойын дәптеріме жазып алдым. Егер тасты ауданға жеткізгенде, Әлағаң қандай қуанған болар еді деген ой көңілге орала берді. Не пайда...

Бәріміз машинаға отырдық. Бозайғырдан шығып Көктас-Молаққа келдік. Бұл жерде қола дәуіріндегі мәдени ескерткіштер аз емес екен. Табылған тас мүсіндерді Әлағаң суретке түсіртті. Таңбалы тастардың бұл жерлерде де көп екенін айттым.

Бұған ғалым қуанып қалды. Көктас —Молақтағы қалашықтар жұртын Әлағаң аралап көрді.

“Мұндағы құрылыстар жерге көмелуі мүмкін. Үстін зәулім обалар басып жатыр. Қола дәуіріндегі құрылыстардың біразы аласа қоршау тастар. Бұлардың даму тарихы қола дәуірін тегіс өткерін, ертедегі көшпелілердің де тарихын қамтиды”.

Көктас-Молақ бойындағы қорған тастарға Әлағаң осындай қысқаша сипаттама берді.

Әңгіме арасында Әлағаңа сұрақ қойдым: “Молақ бойындағы қалашықтар жұртының Беғазы мәдениетінен айырмашылығы бар ма?” — дедім.

— Аманкүл, қойған сұрағын өте орынды. Молақтағы қалашықтар Беғазы мәдениетінен 400 жыл бұрын салынғанға үксайды. Кейін бұл жерлер толық зерттелуге тиіс. Оны өмір көрсете жатар,— деп бір қойды Әлекең.

орталығында болды. Дем алып, тыныққан соң, сапарын Шұбартау жақтан бастайтындығын айтты.

Әлекең бастап қасындағы адамдармен жолға шықтық. Машинаға мінгенде Әлекең:

— Аманкүл, жолшыбай өзін тапқан түйенің тастан қашалған басын қай жерден таптың, жолды блесің ғой? Бірден соған барамыз,—деді.

Біз аудан орталығынан шығып, Қаршығалы өзеніне келдік. Одан өтіп Бозайғыр даласына шықтық. Алдымыз көз жеткісіз жазық. Тек өкпе тұстан Бесшоқы көрінеді. Жанталаса қатарласа жүрген бүйрат төбелер артта қалып жатыр. Күнге күйген түйе терісіндей маң далада сағым ойнайды. Алдымыздан бірнеше таракталған сүрлеу жолдар кездеседі. Осылардың қайсысына түсетінін Әлағаң сұрап қояды. Бұдан бұрын да санкиян тастардың сырын ашқан Әлағаң жаңағы тас мүсіннің тұрған жерін көруге асықты-ақ.

Біз Әлекеңді тасты суретке түсірген жерге алып келдік. Түйенің басы қашалған тас мүсінді тапқан жерімді көрсеттім. Бірақ іздеп барған тас мүсініміз жоқ болып шықты. Оның жоғалғанына сенбегендей маңайды тегіс шарлап шықты. Осы жерде Әлағаң үлкен қиялға берілгендей болды. Тасты өзі келіп алып кетпегендігіне өкінді. Сол түйе бас мүсін таста үлкен сыр барын сезген Әлекең:

— Шіркін Аманкүл-ай! Ер бейнетіңнен тапқан тасыңның шынымен жоғалып кеткені ме? Егер ол болғанда, оның маңызы әлемге әйгілі болып, шарлап кеткен болар еді. Қолға сирек түсетін мұндай мұраны алса, геологтар алып кетуі мүмкін, — деп топшылады Әлекең.

Зерттеп жүрген жұмысына шын берілген ағаның осы жерде айтқан әлгі сөзін қойын дәптеріме жазып алдым. Егер тасты ауданға жеткізгенде, Әлағаң қандай қуанған болар еді деген ой көңілге орала берді. Не пайда...

Бәріміз машинаға отырдық. Бозайғырдан шығып Көктас-Молаққа келдік. Бұл жерде қола дәуіріндегі мәдени ескерткіштер аз емес екен. Табылған тас мүсіндерді Әлағаң суретке түсіртті. Таңбалы тастардың бұл жерлерде де көп екенін айттым.

Бұған ғалым қуанып қалды. Көктас — Молақтағы қалашықтар жұртын Әлағаң аралап көрді.

“Мұндағы құрылыстар жерге көмелуі мүмкін. Үстін зәулім обалар басып жатыр. Қола дәуіріндегі құрылыстардың біразы аласа қоршау тастар. Бұлардың даму тарихы қола дәуірін тегіс өткеріп, ертедегі көшпелілердің де тарихын қамтиды”.

Көктас-Молақ бойындағы қорған тастарға Әлағаң осындай қысқаша сипаттама берді.

Әңгіме арасында Әлағаңа сұрақ қойдым: “Молақ бойындағы қалашықтар жұртының Беғазы мәдениетінен айырмашылығы бар ма?” — дедім.

— Аманкүл, қойған сұрағың өте орынды. Молақтағы қалашықтар Беғазы мәдениетінен 400 жыл бұрын салынғанға ұқсайды. Кейін бұл жерлер толық зерттелуге тиіс. Оны өмір көрсете жатар,— деп бір қойды Әлекең.

КӨНЕДЕН ЖЕТКЕН ТАҢБАЛАР

немесе

ҰЛЫТАУДАҒЫ ҚОБЫЗ БЕН ҚОЙТАСТАҒЫ КҮН

Ертерек жылдары Жезказғанда өткен өлкетану — табиғат қорғау қоғамының облыстық конференциясына Ақтоғай ауданынан екі адам делегат болып қатыстық. Аудандық атқару комитетінің төрағасы Ыдырысов және мен. Облыста өткен алқалы жиында Алматыда өтетін өлкетану съезіне делегаттар сайланды, соның ішінде мен де бар едім. Осы сапарда Ұлытауға бармақ болдым. Ол кезде Ұлытау аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Жаманкүл Шайдаров еді. Жәкеңмен телефон арқылы сөйлестім. Амандық-саулықтан соң:

— Жәке, Ұлытауды араласам,— деп ойда жүрген шаруаның шет жағасын білдірдім. Жәкең менің қайда тоқтағанымды біліп алған соң:

— Ертен сағат 12-де тос. көлік жіберемін.— деді. Уәделі уақытта жүргізушісі келіп, біз жол жүріп кеттік. Жолшыбай қымызхана бар екен, соған тоқтадық. Сол жерде жастау, орта бойлы жігіт келіп, сәлем берді. Есімі Айткүл екен, өзін мәдениет бөлімінің меңгерушісімін деп таныстырды.

— Мына Жәкеңнің машинасына рұқсат берейік, менің машинама жүріңіз,— деді жаңа танысым.

Сол жолы Жаманкүлдың үйінде болдым. Құшақ жая ашық-жарқын амандасып, ел-жұртты, Ақтоғайдың үлкен-кіші ақсақалдарын сұрап жатты. Келген шаруамды айттым.

— Әлкей Марғұланның тапсырмасы бар еді. Ұлытауда ғажайып қобыздың суреті бар. Соны қағазға түсірсем, үлкен жұмыс болар еді деген. Жәке, сол қобызды және хан сарайының орнын көрсем,— дедім.

— Жақсы, жақсы,— деді. Содан соң Айткүлға тапсырды: — Барам деген жеріне апар. 3-4 күн аралат,— деді.

Сол жолы тастағы таңбалардың 430-ын санап, қағазға жазып алдым. Жол серігім де әңгімеге шебер, ақжарқын азамат екен. Өзі Дүйсебековпен Қарағандыдағы мұғалімдер білімін жетілдіретін институтта бірге оқыған. Ендігі бет алысымыз

Аксақ Темірдің алтын қорытқан жеріне келдік. Аумағы 200 метрдей жерді алып жатқан ескі қорым, қонне дүниенің көлеңкелі беттерінен сыр бүккендей.

Әлекең айтатын қобыздың суретін көп іздедік. Әйтеуір таптық. Үлкен жылтыр тасқа қобыздың басы, тау текенің мүйізі мен адырайған көзін қашап салған. Ұзындығы 80—95 см болады. Тасқа қашалған қобыздың суретін көргенде ерекше гебірендім.

Ұлытау жалғыз биік,
Бауырында ойнаған киік,
Қобыздың сазды үніне,
Жатқандай далам иш. —

деген олең жолдары көкейге орала береді.

Бұл жұмысты бітіргеннен кейін Сарыарқаның төсінде жатқан Алашахан мазары орналасқан Сарыкеңгір, Қаракеңгір өзенінің бойындағы жазыққа тарттық. Мазар күйдірген қыштан салынған. Қыштың беттері үш, төрт, сегіз бұрыштан ойылып кептірілген, кей жерлері бұзылған. Бояулары да әртүрлі, бір ғажабы, жел мүжіп, жаңбыр шайып, күн күйдірсе де бояулары ошпеген. Құлаған кірпіштің біреуінің бүйрінде 1227 деген таңбаны қозым шалды. Мазар осы жылы қаланған деп ойладым. Сол сәтте аспаннан жеке-дара бір бұлт түнеріп келіп, найзағай ойнап, іле —шала жаңбыр құйып жіберді де, мазардың төңірегіне қызыл-сары сәуле шашып, кемпіркосақ тұра қалды. Мұндай да ғажап болады екен. Мазардың іргесінде 16 баспалдақ бар, жоғары көтеріліп сыртқа шығады.

Жетпісінші жылы Мұхтар Әуезовтың мұражайында Әлкей Марғұлан көне дәуір жазуларына арнаған баяндама жасайды. Осыған қатысқан белгілі археолог Жолдасбек Құрманкүлов өз сөзінде атап өткен екен, “Әлекеңе Ұлытаудағы қобыздың суретін, Желтаудағы күн таңбасын Аманкүл Мүсатайұлы қағазға түсіріп берді” деп. Осы Желтаудағы күн деген Қойтасқа күнді жеке дара қашап, оның шашырандысынан 12 айды туғызған, оның қысқалығы мен ұзындығын белгілеген. Ол арада 2021 сурет бар. Жатқан өнер галереясы. Міне, біздің өлкеде өткен дәуірлерден сыр шертетін осындай ғажаптар бар.

ТАҢБАЛЫ ТАСТАҒЫ ТАУТЕКЕЛЕР

Кезінде академик Әлкей Марғұлан Орталық Қазақстандағы мәдени-тарихи ескерткіштерді зерттеуде үлкен еңбек сіңіргені баршаға мәлім. Көзінің тірі кезінде ауданымызға арнайы іссапармен жиі келіп-кетіп жүретін. Ғалым адаммен бірге жүрген уақыттарымда көп нәрсені үйрендім. Айтқан тапсырмаларын бұлжытпай орындап отырдым. Менің еңбегімді де Әлаған жоғары бағалады.

1975 жылдың жаз айы еді. Әлкей Марғұланмен Шұбартаудың Көктас-Молақ деген жерлерін араладық. Жаны жайсаң, жүрегі жомарт Әлаған тарихи ескерткіштер жайлы қызықты деректерді жеріне жеткізе әңгімелеп отыратын. Өз еңбектерінің басын қосып баспаға беретінін білдірді. Осы сапарында маған күрделі жұмыс тапсырды.

— Семейдің Шұбартау ауданындағы Керегетас тауларын сүзіп шығуың керек. Ондағы таңба кешендерді, сым тастарды суретке түсіруің қажет. Жолың түсіп бара қалсаң, жер аттарын анықтай түсерсің. Алматыға барған соң Шұбартаудағы жігіттерге хат жазып, көмек жасау керектігін айтамын, - деді Әлаған.

Үлкен ғалымның айтқанын орындауда жарғақ құлағым жастыққа тиген жоқ. Өйтпесем Аманқұл болам ба? Көп кешікпей Шұбартау ауданына жол тарттым. Ондағы ауыл басшыларына жолығып, көлік жағынан көмектесуді өтіндім. Бұл тілегім де орындалды. Құз жартастары төбене төніп тұрған Керегетастың табиғаты ерекше көз тартады. Көк шағыл тастарға қашалып салынған таңба суреттерді көріп қайран қалдым. Онда бұғылардың, сілеусіннің, төрт-түлік малдардың бейнелері тайға таңба басқандай анық көрінеді. Бұдан кейін Күлшы, Қарашоқы тауларына соғып Әлаған айтқан суреттерді шығарып, Әлағанға салып жібердім. Осы жолғы сапарымда Әлихан Бөкейханов жайлы бір жақсы деректерді тапқаныма қуандым. Енді соған тоқтала кетейін.

Қаратал совхозының 4 бөлімшесінде жасы 80-нен асқан Жасымбек Бегетаев деген ақсақал тұратын. Өзі Әлихан Бөкейхановтың немере ағасы екен. Керегетастан қайтып келе жатып сол кісінің үйіне соқтым. Әңгіме арасында көпті көрген көнекөз қария маған бір сауал қойды:

— Аманқұл, сен тау-тасты кезіп, ел аралап, тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеп, суретке түсіріп жүрсің. Көзімнің пірiсiнде, есiмнiң дұрысында мына бiр деректердi айтып кетейiн. Кейiнгi ұрпақтың есiнде қалсын. Ұзын сонар әңгiменiң тиегiн ағытты.

— Күнi кешегiдей әлi де көз алдымда. Мына Желтаудың шығыс жақ бетiнде Қасым төренiң өзi салдырған мектебi мен үйi болатын. Оқыған, көзi ашық, көкiрегi ояу адам едi. Сол мектепте кедей шаруалардың балалары оқыды. Мектептен бiлiм алғандардың бiразы бар. Алды самайын ақ қырау шалған ақсақалдар. Көбiсi дүниеден өттi. Сол мектептен бiлiм алған совхоз орталығында тұратын Сүйдi ақсақал да жақсы бiледi. Қабыкей қарт сол мектепте мұғалiм болып iстедi. Кейiннен Қасым салдырған мектептiң аты “Ақшол” деп аталды. 1928 жылы байларды кәмпескелеу қолға алынды. Сол жылдары шолақ белсендiлер жаңағы мектеп пен үйдi “байлар салдырды” деп бұзып тастады. Қазiр сол арада мектеп үйiнiң тау болып үйiлген топырағы ғана қалған. Бұл да асыра сiлтеушiлiктiң зардабы шығар. Осындай келеңсiз жайлар еске түскенде ақын Мақсұт Нарманбетұлының бiр ауыз өлеңi ойға оралады,— деп Жаскең өлеңдете жөнелдi:

Белсендiлер,
Галстук тағып теңселдi.
Ақ, қараны айыра алмай,
Елтiрi мен сең-сеңдi,— деген екен.

Жаскең әңгiмесiн әрi қарай сабақтай түстi.— Мектеп салынған жерден жоғары қарай жүрсең биiк жартастар кездеседi. Онда тасқа салынған таутекелердiң суреттерi бар. Жаңағы жерден ойға қарай құлап бұлақ ағып жатады. Одан әрiрек барсаң “Аю-шатқалы” деп аталатын сай кездеседi. Бұл араны ертеде аю мекендесе керек. Шiркiн, өткен өмiр десеңшi! Менiң немере ағам Әлихан Бөкейханұлы ауыл ақсақалдарын жинап сол жерде әңгiме-дүкен құратын. Қола дәуiрде өмiр сүрген адамдардың мекенi деушi едi. Таңба таста телегей-теңiз тарих бар. Мұны да ғалымдар зерттеп, кейiнгi ұрпаққа мұра етiп қалдыратынын үлкендерге айтып отыратыны әлi есiмде. Әлихан ағамыз Жаксы

Жанғұтты, Жидебай батыр туралы да қызықты деректерді білетін.

1920 жылдың жаз айы болатын. Осы жерде дем алып жатқан Әлиханға Семейден келген қызылдардың солдаттары телеграмма әкеліп береді. Телеграмма Сталиннен келіпті. Онда Әлиханды Мәскеуге шақырған. Көп кешікпей Әлихан Каркаралы арқылы Мәскеуге кетті, — деп Жасымбек ақсақал ағасын бір сәт еске алғандай ауыр ойға беріліп әңгімесін аяқтады.

Әлихан болған жердегі тасқа салынған таутекелердің суретін түсіру үшін іздеп бардым. Сол суреттерді көзі тірісінде академик Әлкей Марғұланға жібердім. Оны алысымен ғалым маған хат жазып жіберіпті: “Аманқұл, Әлихан Бөкейхановтың дем алатын жеріндегі тұғыр таста тұрған таутекелердің суретін алдым. Бұл да зерттеуді қажет ететін жаңалық. 1975 жылдың қысынан аман шықсам, маусым айының ортасына қарай Ақтөғайға барып қалармын” деп жазыпты.

Сол жылдың шілде айында Әлағаң ауданымызға келді. Кенелі тауындағы таңбалы тастарды көрді. Жылысайды аралады. Жоғарыда сөз еткен Қасым төренің атамекенінде болды. Жартастағы таутекелердің бейнесін көріп тамашалады. Әлихан Бөкейханов отырған тұғыр тасты сипап тұрып:

— Елім, жерім деп еңіреп өткен алаштың азаматы Әлихан Бөкейхановтан кезінде халқы қапыда айырылып қалды-ау. Мына екі таутекенің суреті болмаса, бұл араны ешкім іздеп келмес еді. Қазақ халқының біртуар ұлы осындай-ақ болсын. Әлиханмен бірге жүрген қызықты күндерім де болды. Өте білімді, парасатты жан еді. Сөзге шешен, тілге жүйрік болатын. Алтынның сынығы жерде қалмас,— деп еді.

1980 жылдың маусым айында Алматыдан М.Сембин, М.Жолдасбеков деген кісілер келді. Оларды Академиядан арнайы жіберген екен. Олар Әлихан Бөкейхановтың атамекенінде болды. Тұғыр тасты, таутекелердің суретін, Қасым төре салдырған ескі мектеп үйінің орнын қағазға түсіріп, академияның мемлекеттік қорына алып кетті. Міне, Әлихан Бөкейхановтың туған жеріндегі тұғыр таста тұрған таутекелердің суреттері жайлы дерек осындай.

ЖАМАНҚОҢ, ЖАҚСЫҚОҢ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ

Тамыздың ми қайнатар ыстығы күйдірін тұр. Мұндайда жол жүру оңайға соқпайды. Бірақ, қарт ғалым шаршаған қабак танытпады. Қайта қызықты әңгімелер айтып жол қыскартты. Қарағанды мен Целиноград арасындағы жолда мін жоқ. Ерсіл-қарсылы жосылған машиналардың легі. Әлекең бұл өңірді бес саусағындай біледі.

— Жігіттер, ұзақ сапардан шаршап қалған жоксындар ма? Аманқұл, саған Ақтоғайдан шыққанда Целиноградқа баратынымды ескертіп едім ғой. Бұрын бұл жаққа келмеген шығарсың, — деп алдында отырған Әлағаң үлкен тұңғық ойға беріліп кеткендей болды.

Бір кезде бізге жалт қарап әңгіме айтатындай нышан білдірді.

— Тарихтан білесіңдер ғой, — деп бастады әңгімесін Әлағаң. Біз не айтады дегендей ғалым ағаға қарап қалыппыз.

— Кешегі ел еркесі Ақанның Құлагермен шарлаған жерлері емес пе, бұл ара? Ақан басына түскен ауыртпалықты көтерін, оның қайғысына ортақ болған, Ақанның көңілін әнмен жұбатқан әншілер де ән салған жер бұл. Қарқаралының Айтпайы, Баянауылдың Жарылғапберлісі, Атбасардың Капашын естіген шығарсындар, — деп өткен күндегі ел еркелерін Әлағаң бір сәт ойға алды.

Құлагердің өліміне себепші болған сол кездегі жыртқыш шонжарлардың қатыгез қылықтарын бір суреттеп өтті. Ақанның Құлагерін ыңылдап өлеңге қосты:

Ақанды айтпаса да қолбасы деп,
Аяды Құлагердің жолдасы деп...

Сағынай асынан қайтқан серілердің Ақан көңілін жұбату үшін айтқан әңгімелері мен өлеңдерін бізге түсіндірін. осы жақта болған Жаяу Мұса, Шоқан туралы да қызықты деректерді еске түсірді. Ақан үшін Сарыарқаны көктей өтін, Торғай, Тобыл бойларын аралаған жезтандай ақындардың достығында не кінә бар? Шіркін. Әлағаң тарих шежіресіне беріліп кеткен еді.

Целиноградқа таяғанда Әлағаң бұл жерде көп бөгелмейтінін білдірді. Бірден Қорғалжын ауданына өтіп кететінімізді айтты. Тек соған жеткенше, ондағы жұмыстармен танысқанша, ғалым аға асығып келеді. Сол күні Қорғалжыннан өтіп, жұмыс жасап жатқан экспедиция мүшелеріне жеттік. Мұндағы экспедицияның жетекшісі Мақсұт Нұрқабаяев деген жігіт екен. Машинадан түскен Әлағанды көмекшілері құшақ жая қарсы алды.

— Қалдарың қалай жігіттерім, кешікті деп ренжіп жатқан жоқсындар ма? - Әлағаң өз адамдарының жан дүниесіне терең үңіліп сұрап жатыр.

Біз осы арада Мақсұт жетекшілік ететін экспедицияның жүргізген жұмыстарымен таныстық. Қорғалжын ауданына қарайтын Жаманқоң, Жақсықоң деп аталатын жер. Мақсұт жетекшілік жасаған экспедиция осы жерлерден ертедегі тастан салынған қорғандарды, қалашықтарды, тас мүсіндерді зерттепті. Мақсұт бізге сол қорғандардан табылған ескерткіш дүниелерді көрсетіп таныстырды. Тастан, сүйектен жасалған құмыраларды, қолдан жасалған садақтың жебелерін, жануарлардың сүйектерін көрсетті. Бұл заттар қола дәуірінде мекендеген елдің өмірі мен тарихын сипаттайды. Әлағаң бұл тайпалардың VI—VIII ғасырда Жаманқоң, Жақсықоң басында үлкен бір қауым болып тұрғандарын түсіндірді. Әлағаң алып тастарға қашалып салынған мүсіндерді көріп үлкен баға берді. Табылған заттарды көріп тұрып:

— Аманқұл, ой жүгіртін байқаймысың? Сен түсірген қола дәуірінің кешен құрылыстары көп қой. Мына тастарға өрнектеп салынған суреттер соған өте ұқсайды. Адамның бастары мен хайуанаттар денесін модельдеп келтіруін қарашы. Қола дәуірінде адамдар тасты оңдеу ісіне көп көңіл бөлген.

Экспедицияның атқарған жұмыстарына тоқталып. Әлағаң оларға ақыл- кеңестерін айтты. Бұдан кейін біз Қорғалжын ауданының Сарыөзен, Жаңаарқаның Карл Маркс, Сәкен Сейфуллин атындағы совхоздарында болдық. Қарағандыға келген соң Әлағаң академиямен байланыс жасады. Алматыға ұшпақшы болды. Академияда жұмыс барысымен шақыртып жатқанын білдірді. Көп күндер бірге болған Әлағанды аэропорт басына шығарып салдық. Самолетке мінер алдында көмекшісі

Сұлтанды Әлағаң шақырып алды да: Мына Аманкүлді ренжітпе, ендігі жерлерді көруге менің уақытым болмады. Сен Аманкүлмен бірге Ақтоғайға барасын. Екеуің Желтауды зерттеп тексересіңдер. Ол жерлерде көп жұмыс жасауға тура келеді. Аманкүл суретке түсірін маған жібереді. Басқа жұмыстарды көре жатарсыңдар,— деп қолымыздан ұстап коштасты.

Шолақсай шежіресінен

Сұлтан екеуміз Ақтоғайға келдік. Әлекеңнің аманатын орындау мақсатында Желтау сапарына дайындалдық. Тамыз айының 18 күні жолға шықтық. Ыстық қайтып, күздің ызғары білінеді. “Ақтоғай” совхозы арқылы Жіңішке өзеніне келдік. Содан әрі Желтауға қарай өттік. Ондағы Шолақсай халық тарихы үшін маңызы зор өлке. Өйткені Әлағаң ол араны тегін айтпаса керек. Сұлтанды бастап Шолақсайға бардық. Сайдағы жартастарға өрмелеп шықтық.

— Сұлтан, мына тастардағы суреттерге қарашы. Неге ұқсайды деп ойлайсың?— дедім. Әлағаң жанында жүріп мұндай жұмысқа көзі қанған Сұлтан:

— Сурет сүзісіп жатқан арқарларға ұқсайды, — деді.

Біз жаңағы тасқа қашалған бейнені суретке түсірдік. Шолақсайдағы жартастар қола дәуіздегі деректерге бай екен. Сол сайдың күнбатыс жағындағы жартастан сирек кездесетін сурет таптық. Тасқа қашалып екі бұғының суреті салынған. Көп жерді аралап жүріп мұндай бейнені бірінші рет кездестірдік. Сайдың екінші басындағы жартастан тасқа қашалып салынған жұлдыздардың суретін тауып түсірдік.

Осындай дүние Орталық Қазақстанның таулы аудандарында көп кездесетін. Шолақсайдағы суреттерді түсіріп алған соң “Қаратал” совхозының Қасабай бөлімшесіне қарайтын Кенелі қыстағындағы таңбалы тастарды да көріп түсірдік. Бұдан кейін “Жамшы” совхозының Түлкілі өзенінің бойындағы тастан қашалып жасалған әйел бейнесін тауып алып суретке түсірдік. Кезінде бұл суретті Әлағаң екеуміз іздеп барып таба алмаған едік.

Содан Сұлтан Ақтоғайға бірер күн аялдап, Алматыға қайтып кетті. Көп кешікпей Шолақсайдан тапқан суреттерімді Әлекене жолдадым. Суретке түсірген жер аттарын жазып жібердім. Әлағаң маған жауап хаттарында былай депті: “Аманқұл, жіберген суреттеріңді алдым. Шолақсайдан табылған бұғылардың бейнесі Желтаудағы бұғыларға ұқсамайды екен. Ал үшінші суретің өте сирек кездесетін шежіре. Ол тасқа салынған жұлдыздар. Бұдан біздің түсінетіміз ертедегі бабаларымыз аспан әлеміне де көңіл болуді ұмытпаған екен. Енді Шұбартау сапарында айтқандарым есінде болар”.

*Сәлеммен Әлкей.
30 сентябрь 1974 ж.*

Орындалған аманат

Таңбалы тастардың тарихына қоз жіберсек, ертедегі адам баласының іс-әрекетінен туған дүниелердің бізге келіп жеткенін ғылым толық дәлелдеп отыр. Жартастарға салынған таңбалар, әр жердегі қалашықтар орны, қорғандар соның айқын дәлелі бола алады. Жоғарыдағы біз сөз еткен Шолақсайдан Әлекене жіберген таңбалы суреттер аудан көлемін ерте кезде мекендеген адамдардың мәдениетін, салтын, тұрмыс-тірлігін аңғартады.

1975 жылдың қыркүйек айында ғалым ағаның тапсырмасы бойынша “Шұбартау” сапарына қайта оралдым. Енді сол жерден тапқан суреттер жайында тоқтала кетейік.

Сол жылдың қоныр күзінде “Шұбартау” совхозындағы Күлшы тауына бардым. Ондағы жартастарды аралап көріп, әртүрлі тастарға салынған бейнелерді суретке түсірдім. Бұл мүсіндер қола дәуіріндегі тасты өңдеу техникасы туралы ұғым береді. Тасқа түрлі суреттер салынған, ол сол кездегі тас безеу өнерінің туа бастағанын дәлелдейді.

Сол жылдың қыс айы еді. Әлағаңнаң хат келмей қойды. Шұғыл бір зерттеу, ғылыми жұмыстармен шұғылданып жатқан шығар деп ойлады. Бірде мектептегі сабағымды өткізіп үйге келдім. Стол үстінде көгілдір конверт жатты. Хат Әлағаңнан

келген екен. Асыға ашып көз жүгіртіп оқи басгадым. Хаттың орта тұсына келгенде сасып қалдым. Ғалым аға қатты ауырғанын айтып жазған. Онда былай депті: “Аманкүл, Қазыл, амансыңдар ма? Аманкүл, менің хабарласпай қоюымның себебі болды. Қыс бойы қатты ауырдым. Ауру адамды жүдететін, оның қасіретіне қол сұғатын мейірімсіз нәрсе ғой. Қыс бойы еш нәрсе көтеріп, тындыра алмадым. Ілгеріде осындай бола берсе амал жоқ. Өте аяусыз, күнінетін нәрсе. Әлі көп жұмыстар жасалып бітпеген. Егер оларды бітірсек көпшіліктің тілегіне сай болар еді. Сәлеммен Әлкей. 20 наурыз, 1976 жыл.”.

Шынымен ғалым ағаның ауырып қалғаны ма? Сол күні мен Әлекеңнің халін білу үшін Алматыға ұптым. Түн кезінде Әлағанның үніне іздеп бардым. Мені келеді деп ойламаса керек. Есіктен сәлем беріп кіргенде, Әлағаң орнынан ұшып тұра келіп, қолымды ұстады: “Аманкүл, келіп-ақ қалғаның ба? Сабазым-ай, жеткен екенсің”.

Отырған бөлменің іші толған кітап. Жарық күнде іпам жағып, ортасында Әлағаң отыр. Ай мандайы жарқырап, ақшыл тартқан бұйра шаштары бейне бір толқынға үксайды. Әлағанды көріп мен мәзбін. Біраз отырып әңгімелескен соң, таңбалы тастар жайлы әңгіме тиегін ағытты Әлағаң...

Жөл жазба

15 шілде күні таңертең Әлекең аудандық партия комитетінің бірінші секретары Ж.Шайдаровқа жолығып. Беғазы мен Желтаудағы қазба орындарын тегістеуге көмек сұрап келісті. Сол күні Тоқырауын өзенінің жағалауындағы Қарамеңде айырығындағы алты мүсін тасты фотоға түсіріп, 1972 жылы Әлекеңнің басқаруымен ашылған Қарашоқыға келіп, оны киноға түсірдік.

Бұдан кейін Қарқаралы ауданына қарасты Нүркен совхозынан бастап, “Восток” совхозына бет алдық. Жолда Әлекең әлдене тұнжыр ойларға беріліп, ұзақ уақыт үнсіз отырды. Бір кезде ұзақ үнсіздікті өзі бұзды.

— Мына жерлер бір кезде Мәдидің туып-өскен жері ғой,

шіркін,— деп Мәдидің “Қарқаралысын” есіне түсірді. Сөйтті де оның сөзін айтты:

Сұрасаң руымды — Қаракесек,
Досымнан дұшпаным көп қылған өсек.
Дұшпанның қуғындаған жаласынан,
Жатқан жер қу карағай болды-ау төсек, —

деп өз жағдайын осы өлеңмен-ақ білдірді емес пе?

“Восток” совхозынан шығып, ертемен Баянауылға жол тарттық. Жолда Жаяу Мұсаның тарихын айтып келе жатып, Әлағаң:

— Сонау көрінген тау Далба тауы болады. Жаяу Мұса осында дүниеге келген,— деді.

Баянауылға жақындаған сайын менің ынтызарым құрып келеді. Өйткені бұл жерді тамашалап көргім келін, ынтызарым ауып. құмартып жүруші едім. Жол бойында Әлекең Найзатас деген тауды көрсетіп, бұл жер халқымыздың аяулы ұлы Қаныштың туған жері екендігін айтты. Қаныштың әкесі Имантай 50 жасқа келгенше бала сүйемпті. Ол содан туған - туыстарының кеңесімен Әлима атты тағы бір әйелге үйленеді. Әкесі 56-ға келгенде дүниеге Қаныш келінті. Қаныштың азан шақырып қойған аты Ғабдулғайни көрінеді. Еркелетіп Қаныш деп атап кеткен екен. Әлағаң Қаныштың ғылымдағы зор ерліктерін, мінездерін жырдай қылып айтып отырады. Ол жазушы Зейін Шашкин жонінде сүйсініп еске алды. Бұдан кейін Баянауыл ауданының “Южный” совхозына келіп, халық шеберлері жасаған текемет, алаша, тағы басқа бұйымдарды түрлі-түсті пленкаларға түсіріп алдық. “Южный” совхозынан өтіп. Жантайма, Баспақ қыстақтарындағы археологиялық экспедицияны басқарып келген Мир Қадырбаевтың отрядына келдік. Мир Әлекеңе “Бесоба” деген жерден табылған әйелдердің алтын алқасын, алтынменен қапталған конус сырғаларын, қоладан жасалған садақтың үш қырлы жебелерін көрсетті. Сонымен қатар тастан қасқырдың басы қашалған үш таған табақ та табылыпты. Табақтың тастан жасалған үш тағына қасқырдың басы асқан зор мәнермен, шеберлікпен қашалыпты.

Мұнда өлген әйелдің жанынан мүйіз қасық та табылған. Қасықтың табанында бүркіттің, киіктің, қасқырдың бейнесі ойылған.

Келесі күні Баянауылдың орталығына келдік. Осындағы Қаныш Сәтпаевтың мұражайына келіп, ондағы Жаяу Мұса, С.Торайғыров, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің суреттері киноға түсірілді. Айнакөлге келдік. Айнадай жарқыраған әсем ақ екен. Бұдан әрі Әлекеңнің өзінің туып-өскен жері, жауқазын гүлдей жас күндерін өткізген жері, Жасыбайға келдік. Жасыбай көлі Баян және Жасыбай тауларының ортасында орналасқан, солтүстік батысы жазық дала, көл теңіз деңгейінен 400 метр биіктікте жатыр. Төңірегіндегі таулардың ең биігі Ақбет шыңы. Көл суы ғажап тұнық. Тау баурайы сыңсып өскен қарағай, қайың, тал аралас шырша, демалыс үйлері. Ақын айтқандай бұл жерді көрген адам:

Мың көрсең де ажарын
Өте алмайсың қарамай.
Қара тасты қак жарып,
Қаптап өскен қарағай,
Жаратылыс қожасы
Жасапты оны мықты ғып.—

деп көрікті де көркем, әсерлі де, әсем табиғатқа сұқтанар еді.

Жасыбайдың жағасында тамашалап, көрікті көріністерге көзім тоймай тұрған менін ойымды Әлаған:

— Аманкүл, бері кел. Сені ертіп шыққанда Баянауылдың қаншама тылсым сырларын білсін деген едім. Жасыбай біздің бабамыз болады. Жасыбай ірі батыр болған адам,— деген сөздермен бөлді.

Марғұлан Олжабай батырдан тарайды екен. Арқаның атақты Жаяу Мұсасы Әлкейлерге туыстас көрінеді. Жаяу Мұсаның арғы атасы Орман, Олжабаймен туыстас. Ал Олжабай батыр Орта жүз ханы Абылайдың оң қолы болған жаужүрек, ақылды адам. Марғұлан да сері, сал адам. Оны Баянауылдың көнекөз қариялары Әлкеймен әңгімелескенде “Біржан сал сияқты еді” деп Марғұлан өміріне байланысты жайттарды жыр ғып айтып отырғанда естідік.

— Валера, — деді бір кезде Әлекең, — киноаппаратураны дайында. Сұлтан, сен де жәрдемдес.

— Әлаға. біз дайынбыз,— деді Сұлтан. Әлекең киімін шешіп суға шомылды. Мен жағалаудан алыстай жүрдім. Әлекең ғажап жүзеді екен. Жасының егде тартқанына, ауқымды мол денесіне қарамай жағалаудан ат шаптырым ұзап кетті. Сүңгіп те, жүзіп те жүр рахаттанып. Айдынын сағынған аққулар осылай етеді деуші еді қариялар.

Ақбет тауының баурайындағы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың зиратына бардық. “Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып, күн болуға” талпынған осы бір жерлесінің қыршын кеткеніне қынжылып, оның “Бір адамға” деген өлеңінің соңғы шумағын жатқа айтты да, үн-түнсіз келіп автомашинаға мінді.

Әлекең одан шығып Жаяу Мұсанын. Қаныштың ұлы атасы Сәтбайдың зиратында болдық. Әлағаның туған жері Жасыбай көліне таяу Қарабұлақ деген жерге келдік. Бұл жерде қазір Жаңажол деп аталатын совхоз бөлімшесі орналасқан екен. Содан Сәтбаев атындағы совхозды араладық. Арғынның бір бұтағы саналатын Қаржас, оның ішінде Алтынторы Қалқаман ұлы Бұхар жыраудың зиратын Әлекең сонаудан көрсетті. Ол жер “Қызыл керегетас” деп аталады екен. Әлекең Бұқар Жыраудың, Абылайдың ақылшысы, қабырғалы би болғандығын, әрі суырып салма өжет ақын екендігін қызық етіп әңгімеледі.

Ендігі беталыс Қарағанды облысының “Нұраталды” совхозы. Осы совхоздың №3 бөлімшесінің басқарушысы Тельман деген жігіттің үйінде болдық. Ол үй немерелі болып қуаныш үстінде екен. Ымырт жамылып кешкі ас үстінде Тельман отырып Әлағаға:

— Ғафу етіңіз, бір баламның атын Марғұлан деп қойып едік, ұрыспайсыз ба?— деді.

— Неге ұрысам, қарағым, көрсет баланы, алып келіңдер, маңдайынан искеп, батамды берейін,— деді. Әлекең баланы қолына алды да:

— Мендей ғалым бол! Өз Отаныңа қызмет ет,— деді.

Баланы ата-анасы мәз-мәйрам болып қуанды. Шілдехана үстінде Әлағаң:

— Тельман, сен Абайдың елі боламын дедің ғой, бабаның жақсы әндерін білесің бе, — деп сауал қойды. Тельман жымылып:

— Білемін, Әлаға, — деп Абайдың бір-екі әнін домбыраға қосылып орындап берді де, Әлағаннан ән сұрағандай кеіпте үмсыныңқырай отырды. Жігіттің ойын түсінген және жиналған жұрттың меселін қайтарғысы келмеген Әлекен:

— Әкел домбыранды, Тельман. Баланың атын Марғұлан қойыпсың ғой, мен де бір-екі ән айтайын, — деді де, Абайдың “Сегіз аяғын”, “Бүркітбай”, “Қаракесек” әндерін зор да емес, қоңыр да емес, бір жақсы жағымды әуенмен, жанға жайлы дауыспен тамылжытып емес, тамсандырып, серпіліп емес, ой тастап, ерекше бір мәнерлеп, сыбызғы үнмен сызылта, сол баяғы сабырлы қалыпты сақтап, тамаша бір сезімнің шағында қалатын әсермен айтып берді.

Сол кеште өңгімеден әңгіме туып отырып, Тельман егінжайдың ортасында шашын өрген, құлағындағы сырғасын, төсін әдемілеп келтірген көрікті мүсін сымтас бар екендігін айтты. Ертеңіне барып көрсек қыз бейнесі өте көркем мүсінделген екен, 500 гектар егінжайдың нақ ортасында “Мен диканмын” деп қасқайып тұрған секілді. Әлекен Тельманды шақырып алды да:

— Тельман, мына мүсіннің өзі айтып тұр “мен диканшымын” деп. Сен мұны ешкімге білдіртпе, — деп тапсырма берді.

ТАС ТАҢБАДА — ТЕЛЕГЕЙ ТЕҢІЗ ТАРИХ БАР

Шөл даланың 167 миллион гектары Қазақстанның үлесіне тиеді. Сондықтан да ата-бабаларымыз негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан көшпелі болып, қала салу ісі баяу дамыды. Сол кездегі қала салу ісінің, бір жерді ұзақ мекен ете алмаушылыққа, парсы патшалары мен Ескендір Зұлқарнайынның, моңғолдар мен Темірланның, жоңғарлардың шапқыншылығы қалалар, қорғандар, бекіністер мен қаншама сәулетті де сәнді құрылыстар, ғимараттар төбе-төбе топыраққа айналып, талай тылсым сырды бөгеп жатыр.

Міне, осыған қарамастан байтақ Қазақстан жерінде ата-бабаларымыздың өнері мен мәдениетін бейнелейтін, қалауын тапқан адамға шежіре іспетті сөйлеп қоя беретін сан қилы ескерткіштер, көне бабалардың ісмерлік, сәулет өнерін, құрылыс тәсілдерін паш ететін таңбалы тастарда да телегей теңіз тарих бар. Қияндағы құпиялардың сырын ашуда кең байтақ даламыздың шежіресін көпке паш етуге атағы әлемге әйгілі екі бірдей ғылымның докторы, Қазақ ССР ғылым Академиясының академигі Әлкей Хақанұлы Марғұланның еңбегі ұшан-теңіз.

1974 жылдың жаз айларында 70-ке толған Әлекең өзінің бұрынғы зерттеген жерлерінде болып көптеген ғылыми жұмыстар жүргізіп қайтты.

Қазақ ССР ғылым Академиясының археологиялық экспедициясы Орталық Қазақстанды зерттеуде үш отряд ұйымдастырған екен. Бір отряд Баянауыл ауданындағы Тағыбайбұлақ тұрағын, екінші отряд Шортанбұлақ атты тұрақты, үшінші отряд Ботағай деген жерді зерттеп, Нұра өзенінің төменгі сағасында жұмыс істеді. Бұл үш отрядқа жалпы басшылықты Әлекең жасады. Үш отрядтың да жасап жатқан жұмыстарын Әлекең ай бойы аралап, көзімен көріп кеңес берін отырды.

Әлекеңнің осы сапарында мен бірге болып қоса араладым. Міне, осы себепті ардақты ағамызбен бірге болған сапарымыз жөнінде, алған әсеріміз жайында, жөне Әлекеңнің өз аузынан

естіп білген, әр жерде үзіп айтқан өмір тарихы жайында айтпақпыз.

Әлекеңмен көп жылдан бері таныспын. Таңбалы тастағы суреттерді жазуларды жіберіп тұрамын, хат арқылы да хабарласып тұрамыз. Осы саяхатқа шығар алдында Әлағаң маған былай деп хат жазып жіберіпті:

“Аманкүл, Фазыл! Сендерге көп сәлем. Осы июнь айының сонына таяп сіздің жаққа экспедициямен бармақ ойым бар. Ақтоғай ауданында біраз болып, содан Абыралы, Дегелең, Шыңғыс тауларына бармақпын. Құсақтың өлкесінде сен түсірген мүсіп тасты сенімен бірге іздеп табуға тырысамын. Саған бір суретін, фотосын жіберіп, соған ұқсастығы бар ма деп сұраған едім. Жауап жазбадың. Сөйтіп сенімен бірге бірнеше қия тастарды араламақ ойым бар.

Жаманкүлге айтып қой, бізді Көкшетау, Абыралы, Баршатас жерлерін аралап шығуға көмек етсін. Ол машинаға ие болатын әрине сен боласың. Оның үстіне Құсақтан Баршатас, Абыралыға дейінгі жерлерді жүйрік билетін, қай жерде не барын көрсететін жырынды бір кісі керек. Осыларды қарастыра тұрарсың. Шығарда телеграмма берермін.

*Сәлеммен Әлкей.
18 июнь 1974 жыл”.*

Көп кешікпей 12 июль күні телеграмма да алдым. Онда “13 июльде Ақтүмсықта кездесейік. Онда көп болмаймын, бульдозер жөнінде біл. Марғұлан” делінген екен.

Әлекең Алматыдан Балқашқа тікелей самолетпен келіп, Балқашта өзін тосып тұрған машинамен Ақтоғайдан 60 шақырым жердегі Ақтүмсыққа келмекші. Телеграмманы алысымен партия комитетінің бөлім меңгерушісі Қ.Сәдуақасов мені машинамен Ақтүмсыққа әкеліп салды.

Әлекең 14 июль күні кешке келді. Сол күні Тоқырауын өзенінің бойындағы 70 жастағы қарт Жаров Мұхаметәлінің үйінде болдық. Әлағаң Мұхаметәлі ақсақалмен көп әңгімелесті. Ертеңіне ертемен Әлағаң маған:

— Ал, Аманкүл, Желтаудағы өзіңнің тапқан таңба суретке бастап жүр, көрсет барыңды — делі.

Қарашоқы, Қойтасқа келдік. Машина ішіндегі Әлекең осы Қойтастың өзінде 2044 сурет таңбалар бар екенін айттым. Әлекең мұның бәрін есептеп жүргенің жақсы екен деп қуанып қалды.

Қойтасқа келгеннен кейін оның оңтүстік шығысынан көруді бастадық. Ең бірінші жартасқа салынған түйенің суретін көрсеттім. Жартасқа салынған түйенің арт жағына таман парсы яки арабша жазу жазылған екен. Әлаға өзімен бірге келген киноаппаратшы орыс жігітіне қарап:

— Валера, киноаппаратыңды дайында. Аманқұлдың көрсеткен суреттерін киноға түсір деді. Мен Қойтастың оңтүстік шығысынан бастап суреттерді көрсете бастадым. Жартастағы билеп жүрген адамдардың, аңдардың, садақ тартқан аңшы бейнесін, жайылымдағы бұғыларды көрсеттім. Валера бұлардың бәрін киноға түсіріп алды.

Енді Беғазы тауына қарай беттедік. Қарашоқыға келдік. Осы жердегі суреттерді фотоға түсіріп, оның 38 данасын Әлекеңнің 70 жасқа толуына байланысты құттықтап, ескерткішке жіберген болатынмын. Қарашоқыдағы суреттердің ішінде бүркіттің таутекеге түсіп келе жатқаны бейнеленген.

Кезең асып Әлағаның өзі ашқан Беғазы қорымына келдік. Күн екінді кезі болатын. Қорымды бәріміз аралап көрдік. “Мұның жан-жағындағы үйілген топырақтарды жөндеу үшін райкомнан көмек сұрау қажет”,— деді Әлаға. Бұдан кейін ол кісі Беғазы туралы сөз қозғады.

Әлағаң алғашында сонау 1926—1930 жылдар арасында СССР Ғылым академиясының профессоры С.И.Руденко басқарған экспедицияның құрамында атақты археолог, антрополог, этнограф ғалымдарымен бірге болған. Сондай экспедициямен бірге Каспий жағалауында, Маңғыстауда, Орталық Қазақстан мен Алтай өлкесінде болады. Осы сапарында ол ғұлама ғалымдардан үйреніп, іс-тәжірибе жинақтап, үлгі-өнеге алады.

Әлкей Марғұлан бастаған экспедиция Беғазы қалашығын 1946—49, 1952 жылдары зерттеген. Бұл қола дәуірінің соңғы кезінде жасалған ең ірі мемориалдық құрылыстардың бірі.

Бұл Қазақстандағы мегалит құрылыстарының одан әрі

дамуы негізінде болған ерекше бір тобы екен. Андрон тас қоршауларымен салыстырғанда бұл олардан әлдеқайда үлкен. Беғазы тауында бір типті 6 құрылыс бар. Әлекеңнің айтуы бойынша бұлардың ішіндегі ең үлкені және аса қызықтысы бұрын тонап қазумен бүлінген 1 құрылыс екен. Қалғандары 1947—1952 жылдары жоспарлы ғылыми әдіспен зерттелген. Мұндағы құрылыстар сырт жағынан ұқсас болып келсе де өздерінің үлкенді-кішілі аумағымен, қабырға конструкциясының түрліше жасалуымен, жеке камераларға бөлінуімен бірінен-бірі айырылып отырылады. Бұлардың бәрінде ішіне кіретін галерея, тіреу тас бағаналар және тіректер бар.

Беғазы құрылысы шаршы жобамен тұрғызылған біріне-бірін енгізе орнатқан екі қабырғалы құрылыс. Олар бір не екі бөлмеден келіп, бүйірі тура 4 құбылаға қарап жасалынған. Ішкі қабырғасын терең қазған жерге енгізе жасап, кейде жер қабырғаның бетін кесек тастармен өріп шығарып, қалап арасын құрғақ балшықпен жымдастырып отырған. Сырты екінші қабырғамен қоршалған. Қоршау қабырға біріңғай жойқын қақпа тастан тік тұрғызылып, олардың қатарын біріне-бірін жымдастырып, тұйық етіп жасаған. Қоршаған тастар толық сақталмаған. Кобісінің жоғарғы бөлігі әртүрлі шаруашылық қажеттеріне сындырылып, іргесі әлдеқашан жерге көміліп қалған. Соның өзінде қоршалған тастың көлемі орасан зор. Бұл тастар Беғазы тауынан алынған. Салмақтары үш тоннаға дейін болады. Олардың жерге мықты орнатылуы үшін 80—130 сантиметрлік тереңдікке қазып орнатылған. Осы орасан зор тастарды көріп бұлар қалай тұрғызылды, алып тастарды қозғап әкелуге қандай техникалық операциялар жасалды деген сұрақ туады. Бұлар еңбек етудің алғашқы қауымдық формасы кезінде ру коллективінің бірлесіп күш жұмсауымен тұрғызылған. Жойқын тастарды қозғау да тәсілін білген жұртқа өте қарапайым болған. Жұмыс аудару құралымен бөрене арқылы сырғыту жолымен істелген. Олар көбінесе сүйреткімен тасылған.

Беғазы қорымы жөнінде айтып болып, Әлекең Қызыларайға бет алуды ұйғарды.

Әлаған бәріміз машинаға отырдық. Кабинаға жайғасқаннан кейін Қазақ ССР Ғылым академиясы ұйымдастырған археологиялық экспедицияның арнайы бір отрядын басқарушы, Бұғылы тауында қазба жұмыстарын жүргізіп жатқан Манап Оразбаевқа барамыз деді.

Манаптың отряды бұл жерден екі-үш күн бұрын кетіп қалған екен. Әлекең осы Бұғылы тауындағы Шопа деген жерде 1954 жылы қазба жұмыстарын жүргізген көрінеді. Бұл жер де киноға түсірілді. Сонан кейін Шортандыдағы қазба жұмыстарын жүргізіп жатқан Манаптың отрядына бет алдық.

Шортанбұлаққа үш-төрт шақырым қалғанда жол бойында тұрған жалғыз жаяу адамды көрдік. Алда отырған Әлекең әйнекке ұмтыла түсіп, оң қолымен терезе әйнегін сипады да:

— Мынау Мәнәп болды ғой. Біздің бүгін келетінімізді қайдан білді екен, бұл Мәнәп (Манапты Әлекең Мәнәп деп ерекше дауыспен айтады), — деп өзінің жақсы көретін шәкіртіне сүйсінген, жағынған кейіппен тамсана қарады.

Машинаны корген Манап бізге қарай жақындады. Машина тоқтағаннан кейін Әлағаң кабинадан ширақ түсіп Манапқа қол берді, құшағын аша амандасты да:

— Манап, қалың қалай? Мен кешікті деп ренжіп қалған жоқсың ба?— деді. Манап:

— Жоқ, Әлаға, ренжіген жоқпыз, жұмыс көңілдегідей,— деді де Шортанбұлақ қонысындағы қазба жұмыстары жайында айтып, бізді солай қарай бастап алып жүрді. Түрегеп тұрып, есебін тындадық.

Шортанбұлақ қонысы Қарағанды облысының Шет ауданына қарайтын Қотырқызылтаудың ішінде орналасқан. 1972 жылы экспедиция осында бір жеркепені қазып зерттеген. Жеркепенің формасы тортбұрышты болып келген. Есігі шығысқа қараған. Жеркепенің ұзындығы 12 метр, ені 8 метр. Шығыс жағында дәлізі болған. Оның ұзындығы 2,5 метр, ені 1,7 метр, тереңдігі 90 сантиметр. Іргесіне қатар-қатар баған орнатылып, арасына қолмен шарбақ тоқып, екі жағын да балшықпен сылаған. Бұл зерттелген кепенің ерекшелігі — бұл

сирек кездескен басқышты археологиялық қазба. Жеркепеден түсіп шығу үшін басқыш жасалған. Басқыштарға жалпақ гранит тастар қойылған. Жеркепедегі жер басқыш құлап қалмау үшін оның үстіне үш жалпақ тас қойылған.

Бұл кепені зерттегенде көптеген қыштан жасалған, күйдірілген құмыралар, ыдыстардың сынықтары табылды. Олардың бетіне нешеме түрлі геометриялық өрнектер салынған. Бұлардан басқа мұнда тастан, сүйектен жасалған құралдар, сиыр, қой, жылқылардың сүйектері табылды. Табылған заттар осындай жеркепелерде өмір сүрген елдің тұрмысын, өнеркәсібін анықтауға мүмкіндік берді. Табылған заттар осы қоныста қола дәуірінде мекендеген елдің өмірі мен тарихын сипаттайды. Бұл тайпалар қола дәуірінің соңғы ғасырларында, Шортанбұлақтың басында үлкен ауыл болып тұрған.

Шортанбұлақтағы қазба жұмыстары да тегіс киноға түсірілді. Әлағаш осыдан кейін Манапты ертіп алып Ақбауыр тұсындағы Кеңасу жерін, ондағы алдағы қазба жұмыстарын жүргізуге жоспарланған жерлерді көрсетті. Осы жерде Манаппен қоштасып Ақшоқы совхозының үстімен Жақсы керегетас деген жерге келін. ондағы таңбалы тастарды суретке түсіріп алдық. Содан Ақтоғайға, оның ертеңінде Беғазыға келдік. Онда бізді совхоз партия комитетінің секретары О.Дулатбеков бастаған жігіттер қарсы алды. Беғазыдағы қазба орны С-100 тракторымен тегістелініп тазаланды. Мұндағы жүргізілген жұмыстар да киноға түсірілді.

Кешке қонақта отырғанда Әлекең Мұхтар, Қаныш туралы еске алып, әсерлі өңгіме айтты. 1921 жылы Семейде оқып жүргенде Мұхтар қазақ әдебиетінен сабақ бергенін, Мұхтардың кеңесімен келер жылы өзінің Ленинградқа бірге барғандарын жыр ғып айтты. Қоңырлау дауысынан сол бір жастық шағын сағынғандығы анық аңғарылып тұрды.

Мұхтардың әсемдікке жаны құштар, оның сырбаз сұлу киінетіндігін айтқанда Әлекеңнің Ақан сері жайында жазған бір мақаласында: “Мұхтар да ескі серілердің дәстүріне түсіп, Семей көшесіне салдардың сылқым киімімен шығатын” деген жолдар көкірегімде сайрап тұрды.

Сөз кезегінде Орынбасар отырып:

— Әлеке, мына Аманқұлды жаныңызда ертіп жүргенде, өзінің еш еңбегі бар ма? — деді.

— Ореке, — деді Әлаған, — басқа аудандарда оз жерін зерттеуші адам некен саяқ. Аманқұл туған жер топырағының нағыз жыршысы. Ол Ақтоғай ауданының мақтанышы емес пе? Аманқұл Қазақ ССР Ғылым академиясының фотокорреспонденті. Республика бойынша салған суреттері сан рет бірінші жүлдеге ие болып жүр. Үйіне бара қалсаң көрмеге кіргендей әсерде боласың. Әсіресе Әл-Фарабидің, Шоқанның картиналарын жақсы салған екен. Қылқаламы төселген, — деп әңгіме басын басқа арнаға бұрды.

Ертеңінде Беғазыны қайта киноға түсірдік. Бұл жаздың жайма шуақ әдемі күні еді. Аспан ашық. Біз Беғазы кенішінің жанында тұрмыз. Қарсы алдымызда сол өңірге көрік беріп Беғазы жатыр. Әлекең айналаны тамашалап, Арқаның құба жонындай қасқа басын жан-жағына баппен бұрып, іштей әлденеге разы болып тұрды. Бізді бір топ жігіттер шығарып салды. Машинаның жанына келіп сәл бөгеліп, айналаға қиыла қарап тұрды да:

— Қызыларай, Беғазы бауырындағы толған халық, атың әлемге әйгіл болды! Енді маған разы болған шығарсың, сау болып тұр, — деп машинаға мінді.

Қызыларай, Беғазы бауырындағы халықтың бір ұлы менмін ғой. Сол бір сәтте жүрегіме жылы леп құйылып, мақтаныш сезімі орнады. Машинаға мінген соң ол кісі:

— Аманқұл, озің суретін жіберген Қасым торенің қорасына баралық. Жол сілтеп отыр, — деді де адамға ерекше салауатты әсер қалдыратын нұрлы жүзімен алға үмсынып, қиықтау келген мөлдір де тұнық көздерімен бір қиял қанатына мініп қалықтап ұшып жүргендей, сәл жымыып біразға дейін үнсіз отырды.

Желтауға жақындағанда Әлекең:

— Аманқұл, екі таутеке бейнеленген шежіре сынды орындық тасқа баралық, — деген соң машина бағытын Желтаудың шығыс жағына қарай бұрдым. Әлекең көруге құмартқан жерге де келіп, Желтаудың етегіне машинаны қалдырып, жартасқа

жаяу аяндадық. Тауға өрмелегенде Әлекең менен қалысар емес. Талай тауға табаны тиген тарлан емес пе, еңтігіп, алқынған да жоқ. Жартасқа жақын келін таутекелердің суретін тамашаладық. “Сурет өте шебер салынған екен”, — деді.

— Мына жартасқа байланысты талай көнекөз қарттардың аузынан аңыз-әңгіме естіген едім, бірақ анық қай жерде екенін білмейтінмін”, — деп осы тасқа байланысты әр алуан әңгіме айтып, тарихты сойлеп кетті.

Осы жерді суретке түсіріп “Шұбартау” совхозына келіп, совхоз директоры Есенбай Тахановтың үйіне қондық. Есенбай “Қозы — Көрпеш Баян сұлу” жырынан, Шортанбай, Бұқар жыраудан үзінділер, соқыр Есжан жайындағы хикаяларды Әлекеңе жатқа айтып берді. Есенбайды сабырмен тыңдап отырған ол кісі жас балаша қуанып қалды.

— Ескен, көп жігіттен көш ілгері екенсің. Бәрін есіңе сақтап жатқа айтатын шешен екенсің. Мұның жақсы... — деді ол.

Ертеңінде Көктас-Мөлаққа келдік. Бұл да Бегазы сияқты кішігірім бір орын, қорымтас екен. Маған “қолың қалт еткенде осы жерді зерттеп көр. Қалай зерттеу керектігін бұрын да айтып едім ғой” деп кеңес берді.

Бұдан кейін “Айыртас” совхозы арқылы өтіп, Емел тауын тегіс араладық. Жорға тауына бардық. Одан әрі Әлекеңдер Ақбастауға бет алды. Мен осы жерде қоштасып, ауылға, Ақтоғайға қайттым.

АЙЫРТАС ӨҢІРІНДЕ

Май айының аяқ кезі. Мектепке шұғыл хабар жетті. Әлаған Ақтоғайға хабарсыз келе салыпты. Мені іздеп жатыр. “Бұлай ерте келмейтін еді” деген ойымды іштей сабақтап, тұра жөнелдім. Сабақтан дереу сұранып, кете бардым. Кете бармайтындай хал жоқ еді.

Әуелі қатты жүріспен Қызыларай жетіп, үлгермей жүрген шаруаларын аяқтады. Тағы тарта жөнелдік әрмен қарай. Археологтар да шіркін, жүреді-ақ қой, несін айтасыз. Кейде таңертең жолға шығып, қонағаға үшінші облыстың жерінде отырушы едік қой, бір кездерде.

Бұдан кейін Әлаған “Шұбартаудан” өтіп “Айыртас” совхозына бет алды. Осы жолда Айыртас, Табақ даласы жағындағы Үкілі тауына соқпақшы болдық. Табақ даласындағы Ортатабақ, Бастабак деп аталатын жерлерді Әлаған жақсы біледі екен. Осы жерлердің ертедегі тарихы жөнінде жол бойы әңгіме айтып отырды. Сырмінез адамбыз, сөзді бөлмейміз. Бөлсең, шорт кесіп, айтпай қояды. Үкілі тауына келгеннен кейін бос кеткеніміз жоқ. Ертедегі тас кешендерді суретке түсірдік. Үкілі тауының манындағы тас мүсіндер, қорғандар тарихын Әлағаннан сұрап білдік.

Үкілі тауынан шыққан соң Әлаған:

— Ей, Аманқұл, сен тыңдап алшы. Айыртас совхозымен жапсарлас Семейге қарайтын Қабырғашы, Ешкіөлмес, Ойран, Жорға, Аркалық, Емел тауларында да, ескерткіш таңбалардың ғажайып түрлері бар. Кейін жеке зерттеп суретке түсірерсің,— деді.

Біз “Айыртас” совхозына түске қарай келдік. Жылқы фермасының меңгерушісі Үмбетбайдың үйінде болдық. Дастархан үстіндегі әңгімеде Әлаған Семейдің “Жорға” совхозына қарай өтетіндігін айтты. Мен ол жақтың жолын жете білмейтінімді жасырғам жоқ. “Жорға” совхозына дейін жаңағы Үмбетбай өзі бастап баратындығын айтты. Жол бойы әңгіменің қызығымен “Жорға” совхозына келіп қалғанымызды білмей қалдық.

Ертеніне Әлаған Қарқаралы арқылы Егіндібұлақ өтетінін білдірді. Ғалым жүрейн деп тұрып:

— Ей, Аманкүл, Ақтоғайдың біраз жерін араладым. Енді сен осы арада қаласың. Мен Қарқаралы, Егіндібұлақ арқылы Қарағанды барамын. Сол Қарағандыда екеуміз кездесетін болайық. Сен Емел, Арқалық, Темірші, Қарашоқы тауларын аралай кет. Тапқан жаңалықтарың болса айтарсың. Ол жақты тегіс сүзін өтуге уақыт аз.

Сөз орайына айта кетейік. Мен Әлаған тапсырмасы бойынша Айыртастан 50 шақырым шалғай тұратын Қызылүйтасқа бардым. Неге екенін кайдан білейін, бұл араны ауыл адамдары осылай атайды екен. Айналасы ат шаптырым кең жазық. Соның ортасында сол өңірге сән беріп тұрғандай екі биік шоқы бар. Шоқылардың арасында аласа обалар орналасқан. Анық байқап қараған адамға қорған тәрізді. Қола дәуірінің құрылыс дәстүріне жататын қорғандар жөнінде Әлекеңнің айтқанын еске түсіреді. Жаңағы обаның айналасы әр түрлі таңба тастармен қоршалған. Көлемі әр түрлі. Сол жартастарға салынған таңбалы суреттерді таптым. Қорған ескерткіштерін суретке түсіріп алдым.

Мен Әлекеңнің айтқан уәдесі бойынша Қарағандыға барған едім. Айтқан күніне жеткеніме Әлаған қатты қуанды.

— Аманкүл, сен келіп те қалдың ба? Ендігі сапарымыз әрі қарай жалғасуға тиіс, — деді.

Осы жолы Қарағандыда Әлекең университеттің ректоры Е.Бөкетовпен кездесті. Көптен кездеспеген қос ғалым үлкен сыр шертті. Е.Бөкетов Әлағанды университетпен таныстырды. Ғалым аға студенттер мен оқытушылардың сұрақтарына жауап берді.

Ғұлама ғұмыры

Задында жасампаз ғұламалардың бәрі де жан-жақты болған ғой. Әлкей Марғұлан да ғылымның әр саласына өз үлесін қосқан өте білімді ғалымдардың бірі. Әлағамен көп жылдар бірге жүріп, экспедициядағы оның ғылыми еңбектеріне

көмектестім. Үнемі жөн-жоба, ақыл-кеңес алып жүрген ұстаз жайында, көрнекті ғылым қайраткері жайында, қарапайым аға жайында, оның ғылымдағы мұраты, ой-парасаты жайында жазудың қиын екендігін мен қолыма қалам алғанда түсіндім.

Ғылым жолы, өнер жолы, табиғат сыры табандылықты, талмай ізденуді қажет етеді. Мен Әлкейдің берген тапсырмасын бұлжытпай орындап, бар деген жеріне барамын, зертте деген жерін зерттеп, хат жазып жіберетін едім. Бұл менің суретшілік, шығармашылық еңбектеріме көп пайдасын тигізді.

“Әй, Аманкүл сенің еңбектеріңді Әлемге әйгілі етемін” деуші еді. Менің бүгінде атымның аталуы сол Әлағаң айтқан сөзден жеткен жетістігім ғой, “ғалымның хаты өлмейді” демекші міне, енді мен де Әлағаңның еңбегін айта кетсем деген ойым.

1970 жылы Жапонияда біріккен ғалымдардың ғылыми конференциясы өтті. Сонда мен салған суреттерді көрген ғалымдар көшпелі халық қазақ даласында тарихи таңба жазу жоқ деп таласқан. Ғалымдар келесі жылы Францияда конференцияны қайта өткізбекші болып, күн тәртібін бекітеді. Көп айтыс-талас болғанын аңғимелеп айтып келді де, “жаным тірі болса дәлелдеп. келесі жылы аузына су құйып. тығындаймын” деді.

Әлкей Марғұлан менің өзімді өмір бойы білім, ғылым жолындағы шыдамдылыққа үйретіп кеткенін мақтаныш көремін.

Ұлытау сапары

Кең байтақ республикамыздың қай жерінде болсын тарих пен мәдениеттің алуан түрлі ескерткіштері көптеп кездеседі. Олардың кейбірі біздің жыл санауымыздан бұрын пайда болған. Ол өткен заман сілемдерін танытқан құнды дүниелер. Біз сол ескерткіштерден халқымыздың салт-санасын, әдет-ғұрпын, өмір сүрген тіршілік тұрымыстарын аңғарамыз. Солардың ішінде қолонер ескерткіштерінің де алатын орны бір төбе. Алғаш рет 1918 жылы 5 сентябрьде “Жеке адамдардың, жұртшы-

лықтың, мекемелердің иелігіндегі өнер және қонескертікшітерді тіркеу, есепке алу, қорғау туралы” декретке В.И.Ленин қол қойған болатын.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советінің қаулысы бойынша республикамызда мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамы құрылды. Қоғамның I құрылтай съезі 1972 жылы өткен еді. Ал II съезі 1976 жылдың июнь айында Алматыда болды. Мен осыған арнайы барып қатысқан едім. Бұл мәдени ескерткіштерді қалпына келтірудегі үлкен бетбұрыс болды. Мәдени мұралар өткеніміз бен бүгінгіміздің аса құнды шежірелері екені аян. Осынау тарихи, мәдени, саяси тәрбиелік мәні бар халықтың мұраларына мән беріп, жүйелі зерттеулер жүргізу, олардың құндыларын қалпына келтіру бүгінгі уақыт талабы.

Бұл мұраларды зерттеп кейінгі ұрпаққа мирас етіп қалдыруда ғылыми жұмыстар жасап келе жатқан ғалымдар бар. Соның бірі - Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Таңбалы тастар құпиясын ашуда Әлағаңмен көп күндер бірге болған сапарларым, кезінде баспа сөз беттерінде жарық көрген болатын. Сөз ұзақ сапарда Әлағаң мыс алыбы Жезқазған қаласына соқпақшы еді. Бірақ оның сәті түспеді. Бірде, 1973-тің көктемі болатын, академик Әлкей Хақанұлы Марғұланмен байланыс жасадым. Июнь айында Жезқазған қаласында өтетін мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамының II конференциясына баратындығымды айттым. Ғалым аға маған хат жазыпты:

“Аманқұл сенің жіберген хатыңды алдым. Егер сен Ұлытау жаққа бара қалсаң, ондағы мәдени ескерткіштерді суретке түсіріп ала қайт. Бұрын қормеген боларсың. Алашахан, Жошыхан, Ерден-Дүзеннің, Болған-ана, Жұбан-ана мазарларына соғарсың. Ондағы жігіттер көмектесетін шығар.

*Сәлеммен Әлкей.
1973 жыл”.*

Міне, сол сапардың сәті түсті. Біз 13 адам 1973 жылы облыста өткен мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамының II конференциясына қатыстық. Одан көптеген жақсы әсерлер алдық, озекті

ойлар ортаға салынып, құнды пікірлер айтылды. Ұлкен жиын аяқталғаннан кейін Ұлытаудағы мәдени ескерткіштерді суретке түсіруге қамдандым.

Күн сенбі болатын. Жезқазғаннан батысқа қарай таспадай тартылған асфальт жол. Бізді Никольск қаласына алып келді. Жас қала әсем көрінісімен өзіңді іштей баурап алады. Мұнда көп аялдағанымыз жоқ. Қаланың өкпе тұсынан Ұлытауға қарай шыққан жол Қаракенгір өзеніне өрлей тартты.

Май айының жаймашуақ күні. Қасымыздағы жігіттер жүрегіне нұр ұялатқандай. Әңгімемен талай жерді артқа тастаппыз. Бұл саяхатта жерді жете билетін Жезқазған облысының бас архитекторы М.Бегенов, музыка мектебінің директоры Ш.Шоқатаев, қаланың бас архитекторы К.Тұрлыбаев, тап сөл кезде партия комитетінде қызмет атқарған К.Садуақасов жолдас та бар еді. Бұл оңірді бұрын аралып көрмегендіктен, олар айтқан қызықты деректерге қызыға құлақ түрін отырмыз.

Бұл аймақ Сарыарқаның асқарлы белі саналады екен. Киік ойнаған дала сиыр таңдайланып алыстан бұлдыр сағым ойнайды. Жеңіл автомашинамен қоса жарысқан Қаракенгір өзені біздің ауданымыздағы Тоқырауын өзеніне үксас. Жағасы күлтеленген тал шлікті, жидек ағашты жер. Кер бетегелі, топырағы сұрғылт тартқан көрер көзді қуантып әкетеді.

Ә. Марғұлан
Бегазы өлкесінде.

Ә. Марғұлан
Жезқазған қаласында.
Экспедиция кезі.

А. Мұсатайұлы, Ә. Марғұлан,
Ә. Оразбаев.
Шортандыбұлақ өлкесі.

Ә. Марғұлан, Ә. Оразбаев Шортандыбұлақ
қонысының жанында. Шет ауданы.

Ә.Марғұлан. Ақтоғай өңірі.

Ә.Марғұлан жұмыс үстінде. Орталық Қазақстан экспедициясы.

Конференция кезінде. Сол жак шетінде
А. Мүсатайұлы.
Оң жақта тұрған археолог М.Қ. Қалдырбаев.
Алматы қаласы, 1976 ж.

Әлкей Марғұлан шопандар арасында. Ақтоғай.

Ә. Марғұлан Қарқаралы ауданы “Восток”
кеңшарында (қазіргі Токтар ауылы).

А. Мұсатайұлы Желтау
таңбалы тасында.

А. Мұсатайұлы таңбалы тастар
жанында. Қасым қорас.

Атқа мінген адам.
Желтау.

Құлшы тауындағы суреттер.

Желтау таңбалы тасы.
Жаман сай. Тарак
мүйізді бұғылар.

Билеп жүрген
адамдар. Құлша тауы.

Таутекелер. Сарыөзк.
Желтау өңірі.

Қошқар тауындағы
суреттер. Шұбартау.

Бұғы бейнелері.
Қойтас.

Аншылық
композициясы. Қошқар
тауы. Шұбартау.

Түйе бейнесі. Желтау.

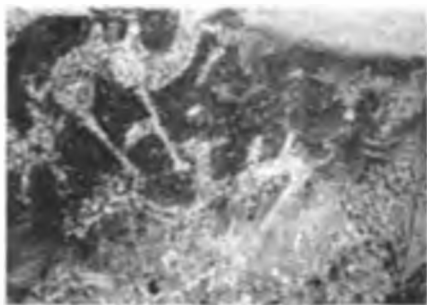
Жылқы суреттері.
Қошқар тауы.
Шубартау.

Аңшылар композициясы.
Желтау.

Түйе, таутеке
бейнелері. Желтау.

Қарашоқы суреттері.
Жіңішке боны.

Жылыкөң суреттері. Желтау.

Жылыкөң суреттері. Желтау.

Қошқар тауындағы
суреттер. Шұбартау.

Тас мүсін. Жіңішке
бойы. Бесбатыр.

Бұғылар. Жанғұтты өлкесі.

Тас мүсін. Балапан сайы.

Күн рәмізі, қару
бейнеленген құлпытас.
Бектауата өлкесі.

Шортандыбұлақ
қонысын қазу сәті.
Ә. Оразбаев
қазбалары, Шет
ауданы.

Қорғатай-Нұртай тауы.
37 батыр. Қыпшақтар
осы алаңда соғыста
қайтыс болған.

Қытас тауындағы күн
бейнесі. Шұбартау.

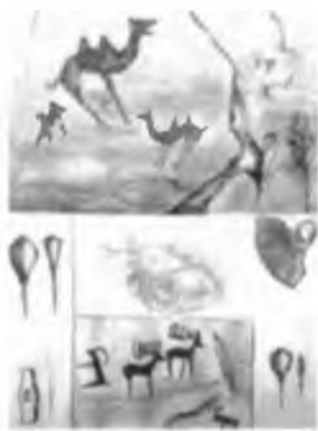

Құлшы тауындағы суреттер.
Шұбартау.

Археология такырыбына суреттер. Қойтас корінісі.

Археология такырыбына арналған топтама.

Археологиялық топтама. Теректі коріністері.

Археологиялық топтама. Саяқ коріністері.

Beğazy қалашығы.
А. Мұсатаиұлы

Археология тақырыбына
суреттер. Beğazy
қорымының көрінісі.

ЖОШЫХАН МАЗАРЫ

Арада көп уақыт отпей межеленген жерге де таядық. Қаракенгір өзенінің бөйы жайдақталып, жазыққа айнала бастады. Көз ұшында қарауытқан белгіге таяп қалдық. “Анау көрінген Жошы хан мазары”, — деді қасымыздағылар. Мен бұрын мұндай айбарлы мазарды тамашалаған жоқ едім. Бұл — Шыңғысханның үлкен ұлы Жошының басына салынған мазар. Талай ғасырды бастан кешірген мәдени ескерткіш өзінің ерекше тұлғасымен көрген адамды таң қалдырады. Мазарға таяғанда тұнық аспанды бұлт торлап откінші жаңбыр себелеп қоя берді.

Жошыханның мазары өзен бойындағы қоянжон доңеске салынған. Жаңағы аз ғана жаңбырдан соң мазардың тұсы көкшіл жасыл сәуле шашып ғажайып көрініс берді. Осы сәуле мазар кірпішінің әсері ме, әлде күн сәулесінен бе таңырқай қарастық. Жошының мазары тегіннен-тегін осы араға салынбаған сияқты.

Доңесті дөп басқан адамдардың ғаламат көрегендігіне бас иесің. Оны қалаған шеберлердің қолтанбасы, күні бүгінге дейін сақталып келгені қайран қалдырады. Мазарды алыстан байқаған адамға, ол сол өңірге сән беріп тұрғандай айбарлы көрінеді. Жошыхан мазары XIII ғасырдың ескерткіші. Мазар күйдірген қыш кірпіштен қаланыпты.

Ал, жоғары сыртқы тұлғасы ұзынша тортбұрыштанып келген. Биіктеген сайын қолөнер шеберлері мазарды доңгелете қалағанға ұқсайды. Геометриялық дәлдікте — ирек қырлар шығарған. Мазардың сырты өрнектермен әшекейленіп безендірілген. Сыртқы бояуы сол бетінде өңін жоғалтпастан тұр. Байқап қараған адамға бояу өшіп, комескі тартқанға ұқсайды. Мазардың іші киіз үйдің іші тәріздес. Қазақтың үйіне ұқсастыра қалаған ба деп ойланасың. Мазар қапталып әшекейленген.

---

¹ Бұл мазарлар бетінде арнайы өңдеуден өтіп, қалпына келтіру шаралары атқарылды. Бұл істер Қарағанды облыстық Мәдениет департаменті тарапынан қадағаланды.

Жошыхан мазары әбден шегіне жетіп тозған¹. Ұлытау маңындағы бұл тарихи құрылыстың маңызына жергілікті тұрғындар қалайша мән бермей жүргендігі ойға оралады. Біз мазарды тамашалап тұрғанда Қ.Сәдуақасов қашықтау жерден кірпіш сынығын тауып әкелді. Жаңағы кірпіште “1227 жыл” деген жазу бар. Бұл жазуға таңдана тұрып қызыға қарадық. Мен жаңағы жазуы бар кірпішті фотоға түсіріп алдым. Демек, бұл мазар Жошыныкі екенін халық айтады. Халық жүрегінен жарып шыққан жыр дәлелдейді. Арқа даласында Жошыханның аң аулап жүріп құланнын тобырына кездесіп, оның оң қолын құланның айғыры шайнап өлтіргендігі гуралы аңыз бар. “Ақсақ құлан” күйінің шығу себебі де Жошыханның өліміне байланысты.

Бұл тарихи ескерткіш бүгінгі ұрпаққа Жошының мазары болып жетіп отыр. Сол замандағы халықтың ақыл-ойын, шеберлігін көрсетеді. Сондықтан, архитектуралық мұраны келер ұрпаққа қамқорлықпен шығарып салу керек-ақ. Жошыханның мазарының қазіргі күйі көңілге кірбең туғызады. Мазардың тозығы жетіп, мүжілген. Сыртындағы шыны орнектері сынып қалған. Мазар елді мекеннен алыс емес. Оның маңайы қоршалмаған. Жазда тақау отырған ауылдың жылқылары үйездеуі мүмкін. Қасынан ел жүріп өтетін жол бар. Мазар қабырғасына “Мазар мемлекет қарамағында” деп жазылған. Бірақ, оның өзін танып оқу қиын. Бұл бертінде жазылған екен. Ал бұрынғы жазылған жазуды әлдікідер алып кеткен. Жоғарғы жақ қабырғалыры құлап, ішіне түскен. Мазардың сыртын жауын шайған. Қабырғалары шөгіп, жерге отыра бастаған. Жер өскендіктен мазар төменге түскенге ұқсайды.

АЛАШАХАН МАЗАРЫ

Жошыхан мазарынан 20 километр қашықтықта тұратын Алашахан мазарына келдік. Бұл тарихи ескерткіштер Сарыкеңгір өзенінің солтүстік жағына орналасқан. Ойлап қарасаң жер бетіндегі ертедегі мәдениет ескерткіштері арналы өзендер бойына көбірек салынғаны ұқсайды. Алашахан мазары өзінің бітім тұлғасымен, салыну ерекшеліктері жағынан ерекше көзге түседі. Мазар XII—XIII ғасырларда пайда болған. Бұл мазар салынуы жағынан Жошыхан мазарына ұқсас емес. Неге десеніз, көркемдеу тәсілі өзіндік өрнек тапқан. Ондағы суреттер үшбұрыш, ромб тәріздес. Европалық стильге ұқсайды. Кілемге ойып салған әшекейлі өрнектер мазар қабырғасынан көз тартады. Кіреберіс есік қақпаларының жан-жағы өюлармен айшықталған.

Есіктен ішке қарай кіріп жоғары көтерілу үшін басқыш баспалдақтар салынған. Сол арқылы мазар үстіне шығасың. Хас шебердің қолынан өткен мына ескерткішке адам баласы танданбай өте алмайды. Бұдан мың жыл бұрын Ұлытау өңірінде бөй көтерген ғимаратты кімдердің салғаны күні осы күнге дейін беймәлім. Солай болса да халық өнерін, халық тарихын ерекше бағалауға үлкен мән беріліп келеді.

Күмбез қабырғаларының ішінде айнала көтерілетін кірпіш сатылар бар. Күмбездің ішкі қабырғалары күйдірілген қызыл кірпіш. Күмбезге көк сылақ жағылған. Осы мазарда бұрын төртқұлақ бөлғанға ұқсайды. Ол тоза, тоза құлаған көрінеді. Алашахан мазарының ұшар биігі дөңгелек тесік болып, кірпіштері ішке түскен. Мазардың тағы бір ерекшелігі кірпіштеріне бедер салмай қаланғандығы. Сырты тоқылған алашаға немесе шымшиге ұқсас. Мазарға кірпіштен өрнек тоқылған, ғаламат тұлғасы архитектураның қалану тәсілінде кездеспейтін ерекшелік деуге болады.

Көне дәуір ескерткіштерінің Ұлытау өңіріндегі енді бірі Аяққамыр мазары болып табылады. Бұл жөнінде қызықты деректер айтылады екен. Аяққамыр (нақты жерленген адамның аты белгісіз) Алашаханның келіні болған. Аяққамыр жайында

көнекөз қарттар мынадай қызықты деректерді келтіреді. Сол кездегі дини әдет-ғұрыптар бойынша келіндер атасына бетін қорсетпейтін болған. Көбіне перде жамылып жүзін жасырған. Күндердің бір күнінде Алашаханның келіні қатты аурады. Өлерін білген Аяққамыр өсиет айтады. Менің мазарымның төбесі атам Алашаханның бетіне көрінбейтін болсын. Биік төбенің тасасына салынсын депті. Міне, содан Аяққамыр мазары атанып кетіпті. Біз болған жерлердегі адамдар Аяққамыр мазары жөнінде осындай аңыздар айтады.

Ұлытауда болған сапарымда көптеген тарихи ескерткіштерді көріп қызықтадым. Найман руынан шыққан Сандыбай балалары – Ерден-Дүзеннің бейіттері де жоғарыда сөз еткен мазарлар типтес салынған. Бірақ қамқорлыққа алынбаған. Азып-тозып, құрып кетуге айналған. Сонау ХІХ ғасырда салынған осы мазарлар қазірде құлағалы тұр. Ұлытауда ХІІ-ХІІІ ғасырда қаланған мәдени ескерткіштер көп-ақ. Атап айтқанда Болған-ана. Жұбан-ана сияқты. Жаңарқа жерінде де бірнеше көне дәуірдің көлтаңбалары бар. Жезқазған облысы мәдени ескерткіштерге бай. Бүгінде бұл өңір Отанымыздың мыс қазынасына айналып отыр. Академик Қаныш Сәтбаев Жезқазған даласын зерттеп, Отан игілігіне, халық дәулетіне жаратып кетті. Кезінде сағым өйнаған сайын даланы жүгірген аң, ұшқан құс мекен етсе, қазірде ең далаға сәнді үйлер салынып, адам танымастай өзгерді.

АС БЕРУ, ӨЛГЕНДІ ҚҰРМЕТТЕУ

Әлкей Марғұлан өз өмірінде көп еңбек жасап, әлемге айтулы зерттеулер жүргізді. Не көп, тас мүсін көп далада. Еңбектерінде ол кісі тас мүсін қойылған жерлерді ұлы мереке жасап, ас берген ұлы қоныстар деп көрсеткен.

Халық аузында сақталған тарихи аңыздар бойынша тайпалардың ас беру тойына әрбір тайпаның елшілері қатысып, өлген адамның басына ескерткішті бірлесе орнатқан. Әр тайпаның өкілі салт бойынша бір-бір тастан қоятын болған. Тас бағаналар тізбегінде мықты ұлыстар орнатқан балбалдар өрқашанда да құрметті орында тұрады деп ойлаған. Тайпа, халық өздерінің өмірінде ата-бабаларының аруағын қадірлеп, құрметтеп, тастан, кейде ағаштан ойып, мүсін бейнесін жасап, басына қойған. Себебі, аруақ разы болсын, аруақ сақтасын, аруақ қолдай көр, қолтығымнан жебей көр деп ата-бабасының аруағына арнап, ай мүйізді, аша тұяқты мал әкеліп сойған, жылқыдан бозқасқа, қойдан ақсарыбас әкеліп шалып, ас берген екен.

Әлкей Марғұлан өзі зерттеу еңбегінде Ибн Фадланнан дерек алып былай деп көрсеткен: “Өлікті қадірлеп шығаруға байланысты молдалар өліктің жанына жиылып, біртіндеп ташпық тартып, түнде күзетіп, шығарып салу дәстүрлі іс санаған. Оғыз, қыпшақ тайпаларында қонақасы беру, қоштасу, жоқтау, аза тұту, қайғыру, үйдегі бала-шаға, туыстарына парыз” дейді.

Сонымен қатар, Әлаған айтып отыратын кейбір арнайы сөздер бар-тын. Мәселен, өлікті құрметтеген тұста, жиындарда адамдар өзін-өзі ұстай бітуі керек. Беталды сөз болмайды. Дүние сөзіне сақ болу керек. Ұйымдасқан шаруа жинақы, ықшам, тез болады. Тазалыққа айрықша мән беріледі. Бұл жалпы өлікке деген құрмет пен міндет екенін ұйымдастырушы да, жиналған әлеумет те біліп, сезінуі керек.

АС БЕРУ ЖАЙЛЫ ҚЫСҚАША ДЕРЕКТЕР

Ас беру дәстүрі тәртібі қазақ халқының негізін құраған арғын, оғыз, қыпшақ, найман, керей, т.б. тайпалардың өмірінде кең өріс алғандығын Әлкей Марғұлан былай дәлелдейді. Мысалы, Өскенбайдың асында барлық Тобықты елі шекесінен бүгін отырып ботадай боздап жылай берген дейді. Асқа келген Байжігіт Танабай деген кісі Темірші маңының тумасы, қаракесек қамбар Жанақ ақынның қасына келін: “Мыналардың жылауын, көңлін басу бір ғана сенің құдіретті қолыңнан келеді”, — депті.

Сегіз қырлы, бір сырлы Жанақ ақын қобызын алып сарнатып, боздатып күй тартады. Қобыз үніне қосқан сөзін Құнанбайға арнап жеткізеді:

Ей, Құнанбай, Құнанбай.
Қазақта сенен артық
Ұл туар ма мынадай.
Ас бердің әкене
Ұш жүздің қосып баласын.
Биледің ғой Орта жүздің
Төресі мен қарасын,—

деп халыққа да тоқтау айтқан екен.

Тоқырауын өңірінен келген Дадан Тобықтыны бастап келген Мәнжігүл батыр 100 қаралы адамымен асқа жиналған жиынға қашықтан ат қойып, тігілген қара үйді айнала “бауырымдап” шауып жүріп алыпты. Ел жігіттері олардың аттарын тізгінінен ұстап, түсіріп алады. Сонда Құнанбай жігіттеріне: “Түсіріп алдыңдар ма, бауыры екен ғой, шын бауыры екен ғой”, — деп көңлі босап, көзіне жас алыпты. Халық сонда “шын жыласа соқыр көзден де жас шығады екен ғой” деген екен.

Төбе басында отырған Құнанбай асқа келушілерді бақылап, Мұса, Жанғұтты отырған жерге көз тастап, жігіттеріне тапсырма беріп, басшылық жасап отырады.

Әлкей Марғұлан еңбектерінде ру, тайпа, рулы елдің асқа ортақ ісі деп, әр ата баласы өз үлесін қосқанын жан-жақты

зерттеп былайша қорытындылайды: “Өскенбайдың асына Тобықты руы ғана емес, бүкіл аргынның би, болыстары асты басқаруды қолға алады. Асқа 360 үй тігледі, 60 бас бие, 40—50 ат-айғыр, қойдан 150 бас сойылған екен. Бәйгеде келер бас атқа бәйге сайын төрт жүздік бұйым, жүз тенге деп белгілеп, 20—30 атқа бәйге белгілеген”.

Археология еңбектерінде көрінісі тұрғандай, қай дәуір болмасын, асты осылай жөнелткендігі дәлелденген.

Марғұлан тойында

1974 жылы Әлкей Марғұлан өзінің 70 жасқа толуына байланысты Алматыда өтетін тойға шақыру қағазын жіберіпті. Қараша айы еді. Әрі ойланып-бері ойланып, “ат мінгізу керек” деген шешімге тоқталдым. Шақыру қағазды айтып, райкомда нұсқаушы болып қызмет істейтін Сәдуақасов Қайырбекке келдім. Әлағадан шақыру қағаз алғанымды айттым. “Орталығы ұлы ғалымымыз ғой, Әлағаның тойы құтты болсын. Кенесарының Оқжетпес шыңы бар. Әлағанның ғылымына оқжетпес, ғалымның ғалымы ғой” - деп ойланып қалды. Ат мінгізу туралы өз өйымды айтып едім, “бұл ойыңды бұлар шеше алмас, Жаманкүл Алматыда Қонаевтың санаторийінде дем алып жатыр” деді. Енді не істейміз? А.Құсайыновқа өзі кіріп шықты. Мәселенің шешілмегенін 2—3 минут өтпестен хатшы кабинетінен қолын бір сермеп шыққанынан-ақ сездім.

— Кірмегеніңіз жақсы болды. айқасып қалар едіңіз, құдай сақтады, — деді.

— Не деді?— деп сұрағанымда, — Ақтоғайдың тумасы емес, босқа ат мінгізіп не керек, — депті.

— Өттеген-ай, өзіңмен қоса кірмегенімді қарашы, — деп өкінгенім.

Қайырбек тағы да ойланып көрейік деп, шақыру қағазды Жөкішке апарып көрсет деді. “Ассалау-мағалейкум” деп сөлем беріп, Жаманкүлдың үйіне келдім, Жөкішті жақсы адам деп еститінмін, жай келмегенімді сезген сияқты, “Жоғары шығыңыз!” деп, өзі дастархан жая бастады. “Шаруамды

айтамын да, кетемін” дегенме қарамады. “Қуыс үйден күр шықпа деген, дәм ауыз тиесіз, асықпаңыз, қайынаға” деп дастарханға табағымен ет әкеліп қойды. “Әйел ет турамайды, өзіңіз тураңыз” деген соң, ет турай отырып, келген шаруамды баяндадым:

— Әлағаң қараша айының 2-сінде 70 жасқа толады. Жәкеңе шақыру қағазын жіберген екен, алды ма, алмады ма білгелі келдім. Шаруам осы, — дедім. Барлық мән-жайды білгеннен кейін Жөкіш ойланып: “Қазақтың атақты ғұлама ғалымы ат минуте жарамай ма, ойланбай айтып қалған болар, әйтпесе бұлай айтпас еді ғой. Жәкеңнің Алматыдағы адресін беремін, барыңыз”, — деп шығарып салды.

Жәкеңді Алматыға іздеп келдік, жуынуға кеткен екен, тосып отырмыз. Бір уақытта:

— Ақтоғайдың ісі аңқып шығып кетті ғой,— деген дауыс шықты. Көріпкелі бар ма, қайдан көріп қалды десек, артымызда үлкен айна тұрғанын аңғармаппыз. Ауыл амандығын сұрап білгеннен кейін шаруамды айттым. “Сонда бұл шаруаны мен ғана шешуім керек пе? Ұяттау болған іс екен”, — деп ойланып қалды да, біздің бәйбіше түсініп, бөйбішелігін жасаған екен деп, риза болып қалды. “Әлкей Марғұлан 70 жаста ат мінбегенде кім мінеді, ат мінгізейік”, — деді.

Ертеңінде Ғылым Академиясының үлкен залында ғылыми конференция өтетін болды. Президиум столына мүшелері барып отыра бастағанда Әлағаның құлағына Жаманкүлдың келгенін сыбырладым. Ол осы конференцияны басқарып жүрген ғылым докторы, профессор Кемел Ақышевты шақырып алып, айтып жатты. Әлден уақытта Ақтоғай аудандық комитетінің хатшысы, Қазақ КСР-ның депутаты Жаманкүл Шайдаровтың президиумға шақырылатынын хабарлады. Жаманкүл мен Әлаға екеуі құшақтасып амандасты. Конференцияны Ғылым Академиясының вице-президенті, академик Ақай Нүсіпбеков ашып, “Әлкей Марғұланның ғылыми және педагогикалық қызметі” туралы белгілі археолог-ғалым Кемел Ақышев кең көлемді, мазмұнды баяндама жасады. Баяндама соңынан құттықтаулар айтылды. Ақын Қалижан

Бекхожин ғалымның мерейтойына арнап жазған “Ғұлама” деген өлеңін оқыды:

Бұл күнде ойы биік ел ағасы.
Халқымыздың мұрагері — ғұламасы.
Жая бер тамырынды тереңдерге,
Ғылымның бәйтерегі, гүл-ағашы.

Бұдан әрі акын Ғафу Қайырбеков Әлекене арнаған өз өлеңін оқыды.

Академик Әлкей Марғұланға

Білмеймін байдан да, жарлыдан,
Дүниеге туып бір қалды ұлан.
Туды да “білім” деп салды ұран,
Ашылып кең сарай алдынан,—
Жас бала Әлкей Марғұлан.

Жер-көктің тарихын қамтыған,
Талайға теңдерді шандыған —
Шешем деп тосыннан “салды лаң”.
Халайық боп қалды таң бұған —
Жас жігіт Әлкей Марғұлан.

Даланы шарлаған, тау барған,
Қырлардың қыртысын аударған.
Қираған құмыраға жүкқан шандардан,
Өлген қалалар сырын аңғарған,—
Археолог Әлкей Марғұлан.

Қос күмбез, төрт құлақ тамдардан,
Суларсыз бос қалған аңғардан.
Құлағы тас болған шалдардан,
Шым-шымдап шындықты зорға алған —

Таңбалы жартастың жарынан,
Қынаның бояуы қарыған.
Орхонның жазуын таныған,
Асқан зеректік дарыған —
Филолог Әлкей Марғұлан.

Салтанат шалқар кош сабылған,
Салт-сана сәукеле салынған.
Сан ғасыр күй тартқан заңынан —
Этнограф Әлкей Марғұлан.

Жолынан жұмбақ тылсым табылған,
“Ашла, шешпе” деп олар жалынған.
Белгісіз мекендер — ат, айдар тағылған,
Радлов, Потанин табынған,
Географ Әлкей Марғұлан.

Осынша ескіден, арғыдан,
Жаңаға жақын жоқ ән бұдан.
Сөз айтса жұртты естен тандырған —
Шежіре-шешен Марғұлан.

Дауысын тарих шаңы қарыған,
Сонау Әлкен шарлаған шағынан.
Жылдардың жүйіткіп жөлынан,
Жетпіске киіктей қарғыған —
Марқасқа, маңғаз Марғұлан.

Маңдайдың коленке жүрмес маңынан,
Оқымыс екенін ел айтпай таныған.
Қазақтың қалың қауымнан,
Құттықтау сәлемін қабыл ал. —
Академик Әлкей Марғұлан!

Бұдан кейін сөз маған берілді. “Ақтоғай еңбекшілері Әлкей Марғұланның 70 жылдық тойына тұлпар мінгіздік”,— деп дауыстадым. Ел ду қол шапалақтап жатыр, арасынан “дұрыс-ақ” деген дауыс құлағыма естілді.

Ертеңінде Карл Маркс көшесіндегі үйіне достарын қонаққа шақырды. Арасында біз : Қазыл, Сүтемген және мен болдым.

“Сүтемген Бүкіров Жезқазғандағы Қаныш Сәтбаев атындағы мұражайдың директоры, көп жылдар бойы экспедицияда бірге болғанбыз. Қасындағы сұлу кара мүртты, халық суретшісі, өз ісіне мықты Аманкүл жолдас”, — деп таныстырып отті де, сөзін әрі қарай жалғастырып, — “Жаманкүл мен Аманкүл тұлпар ат мінгізді, мен оны Оразбай қажының немересі Ғазылға мінгізем”, — деді.

Ақай Нүсіпбеков сөйлеп тұрып: “Ат байлағаныңыз дұрыс-ақ, аруақтың алтын көзі ғой”, — деді. Әлкей Алматы Суретшілер Одағында майлы бояумен салынған суретіп маған сыйлады. Қазір сурет галереясында тұр. Бүкіров Сүтемгенге “Беғазы-Дәндібай мәдениеті” атты кітабын сыйлады. Оған “Әлкей Марғұлан” деп қолтаңбасын қойыпты.

Қайталанбас тұлға, ғұлама ғалымның бұл асыл сөзін қалай ұмытасың. Осының бәрі ғалымның ұлан-асыр еңбегі ғой. Ірі-ірі ғалымдармен жүздесіп танысып, ауылға марқайып қайттық.

ТАСТЫ СӨЙЛЕТІП, ТАРИХТЫ ТЕРЕҢДЕТКЕН

Академик Әлкей Марғұланның 100 жылдық тойы Баянауылда, Павлодар қаласында отетін болды. 2004 жылы мамыр айында бұл тойға баруға асықтым. “Балхаш түсті металл” ондірістік бірлестігінің директоры М. Әліпбергеновке: “Құрметті Махмұт Қасланұлы! С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде 2004 жылдың 26—29 мамырында академик Ә.Х.Марғұланның 100 жылдығына арналған “Кошпелдер оркениеті мен рухани мәдениетінің тарихы” атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өтпек. Аталмыш конференцияның қонағы ретінде шақырылып отырған археолог, суретші Ә.Х.Марғұланның шәкірті, жолдасы болған Аманкүл Мұсатайұлын іссапарға жіберуіңізді өтінеміз” деген мәтінде ғылыми жұмыс жөніндегі проректор Р.Ж.Қадысовадан жеделхат келген екен.

Біздің Махмұт нағыз ер азамат қой. Бұны айтпауға тағы болмайды. Мына шаруаның менің жеке басым үшін емес, Әлағаңа қатысты екенін, өркенді ел ғалымын, ғылымын құрметтей білетінін дереу түсінді. “Әй, дайындал, каражатыңды ал бізден. дереу аттан”, — деп.

Сөйтін, 25 мамырда Әлкей Марғұланның 100 жылдық тойына жол тартып кеттім. 27-сі Павлодар қаласына келіп түстім. Радиодан әлдекімдер “Мұсатайұлы Аманкүл, біз тосып тұрмыз, бәлен жерге келіңіз” деп айтып жатыр. Жоғалып кетеді деді ме, біртүрлі қызық екен. Аманкүл жоғалушы ма еді? Бірақ, жақсы ұйымдастырылған, дереу қолікке мініп тарта жөнелдік.

Мемлекеттік университеттің алдына келдік, жиналған халық облыс әкімі Қайрат Нұрпейісов, экономика ғылымының докторы, профессор Е.Арынмен кездесті.

Әлкей мұражайына кіргізді, үлкен залға көптеген еңбектері қойылған екен, қазбадан табылған алтын білезік, сақина, құмыралардың бірнеше түрі, таңба, жартасындағы аңдар, малдар, қыпшақ ойма орнектері, тастан құйылған арыстанның басы және менің де түсірген таңбаларым түр. Өзім түсірген дүниені көріп қуанып-ақ жатырмын. Еңбек еш

кетпеген, қаншама жыл жанына еріп едім. Күбірлеп сөйлеп қоям. Ағаның бейнесі көз алдыма келеді. Сабырлы, ойлы қалпы.

Сағат 10-да облыс әкімі Қ.Нұрпейісов ғылыми конференцияны ашылды деп хабарлады. Білім және Ғылым министрлігінің Ғылым департаментінен Жақсыбек Күлекеев сөз сөйледі: “Сөвет дәуірінде қазақ тарихы тұншығып, жарық көруден қалды, шаң-тозаң болып жатты. Әлкей Марғұлан Қазақстан мәдениеті мен тарихының үш саласын бірдей, ұзақ жылдар бойы түпкілікті, әрі жемісті зерттеп кетті”, — деді. “Бұған Шоқан. Абай, Жаяу Мұса, Ақан сері, Тәттімбет жайындағы 20 дана баспа табақ еңбекті қоссаңыз, академик Марғұландан ол жарияланбаған қаншама қымбат мұра жатқанын аңғару қиын емес. Қаныш, Мұхтар, Әлкей халқымыздың көне тарихын, мәдени шежіресін жалықпай зерттеп, халқымызға өмір бойы азық болатын бағалы кітаптар шығарды. Дүние жүзіндегі ең ұлы эпостың бірі — Манас жырын Шоқан тұңғыш рет зерттеп, қағазға түсіріп жариялаған болса, Әлкейдің Шоқан мұрасын зерттеудегі сіңірген еңбегі ұшан-теңіз”, — деді.

Қазақстан Республикасы Президенті аппаратының жетекшісі Иманғали Тасмағанбетов мырза, Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың Әлкей Марғұланның 100 жыл толуына арнайы жолдаған құттықтау хатын оқыды.

“Ғылымның қажымас алып қыраны” — Әлкей Марғұлан, — деп бастады ол өз сөзін, — “әр заманды зерттеп тану үшін үлкен дайындық керек, біраз, қазақ тарихының ертедегі, қазіргі жүйесінің ғылыми деректері әлі зерттеліп жеткен жөк. Қазақ тарихында ауыз әдебиеті, өнер мәдениеті VIII—X ғасырларда ошпес әйгіл із қалдырған дана, өйшыл, шешендер болған. Мол мұра қазақтың өзімен мәңгі жасап, біздерге жетті. Қазіргі ұрпаққа қазақ тарихын, өз тілін әдейілеп, шындыққа негіздеп әкелуіміз керек. Сонда ғана тарихымыз жөнделеді. Оқулыққа саналап, анықтап кіргізу қажет. Бұрынғы өткен ғасырдағы скиф, сак, ғұн көшпенділерін мектеп жасындағы жас жеткіншектер білмейді. Оларға айтып, оқытып, үйретіп, баянды етіп түсіндіруді қажет етеді. Біздің қоғамды, ғалымдарды

коммунистік партия әбден тұралатты, одан әлі де болса, арыла алмай келе жатырмыз. Әдебиет жанашыры болған кейбір ағаларымыздың озіне қатты қысастық болды. Мәселен, Ә.Тәжібаев, Әбішев тағы да басқалардың кей шығармалары идея жағынан, ұлтшыл саяси жағынан қате танылды. М.Әуезов, Қ.Жұмаділов, Е.Смайлов, т.б. еңбектері өткір сынға алынды. Жүсіп Көпеевтің еңбектеріне төнген қара бұлт Кенесары Қасымовты дәріштеген Ермұқан Бекмұхановқа да осындай қиыншылықты әкелді”.

Бұдан соң, бүгінгі ғылымға талаптар айтылды.

Одан әрі баяндамалар легі ағылды. Өте көп адам сөйлеп, Марғұлан жайлы лебіздер айтылды, оның еңбектеріне баға берілді, мұрасын зерттей түсу керектігіне шүқшиды. Арасына үзіліс салып, конференция өте көп жұмыс атқарды.

Маған сөз берілгенде, маған ұнағаны, “бұл адам Марғұланмен көп жыл бірге болған, экспедицияны бірге атқарған” деп атап, шегелеп айтты.

Сөз кезде залдан бір адам, кім екенін біле алмай кеттім, “қалада, үйде ғұламаның қасында кім жүрмейді, ал енді экспедицияда бірге болу деген мүлдем басқа ғой, ағасы, сөйлеңіз” деп дауыстап қалғаны. Зал ду қол соқсын. Қошеметтеп жатыр. Алақан біраз уақыт басылмады.

Мен сасыңқырап қалғаным, тап осы тұста, рас. Өйтеді деп кім ойлаған. Байқай білетін жанға бұл үлкен нәрсе ғой. Расында да даланы кезу, экспедицияны бірге атқару деген мүлдем басқа шаруа. Оны ғылымның жөнін білетіндер ғана парықтай алады.

Мен Әлағадан бастап, Ақтоғай, Беғазыны, Желтау, Шұбартауды желіп отырып, шолып өтін, археологияның еріккеннің ермегі емес екеніне жеткен тұсымда зал ду-ду етті. Шарт-шұрт шапалақ, Әлдекімдер фотоға ма, бірдемелерге түсірін әуре, жарқылдап от жанады. Кейін Қазыл: “Сол түсіргендерден сұрамадың. фотосы болса беретін еді”,— дейді. Ондайда Аманқұл жүре ме, сұрап, әуре боп. Фотоға түссек, жатады да “шаң басқан архивтерде”, ол да тарих қой кейінгі жастарға, кім екенімді білмей бастары қатсын. Мен қайтем оны. Содан орағытып, олай-бұлай келіп, Балқашты,

Нығматуллинді, Ахметов пен Аяпбергеновты атап өттім. Бұлар Балқаштағы Әлағанды жатқа соғып отырған бүгінгі інілері, шетінен еркек, азамат, ер, мені осында жіберді, “сәлемімізді жеткіз” деді дедім. Оным рас еді, титтей ойдан шығарғаным жоқ. Махмұт қой, өл. Билет алдым, кеткелі жатырмын дегенімде “Ал, шал, жөнел. Тек, жөндеп сәлем айта бар” деген.

Сөзімді бүгінгі келелі міндеттер, жастардың алдындағы тапсырмаларға әкеп тіреп барып, нағыз әккі көргенді кісіше бітірдім. Бірсыпыра сөйлей алушы еді, Аманқұлың, жаңылмапты. Зал тағы да ду-ду. Әдейі салмақтанып, айбаттанып, асықпай түсіп бара жатқанымда, әлдекім тағы бір атап өтті —“бұл Марғұланның жанында жүрген бөленшекең”.

Жалпы конференция тамаша ұйымдастырылыпты, қаншама баяндама, көрнекі құралдар, кездесулер өйластырылған. Мұндай салиқалы жиынның жұртшылыққа берері өте көп қой. Балқашқа марқайып, Әлағандымен сөйлесіп келгендей боп қайттық. Ардақтап жіберген балқаштық ер-азаматтарға көп-көп алғыс дедік.

Хаттар, хаттар, хаттар...

*Академик Әлкей Марғұланның суретші Аманкүл
Мұсатайұлына жазған хаттарынан*

Аманкүл, Ғазылға, апана, балаларға бәріне көп сәлем.

Жіберген хатыңды, газет кесінділерін алдым. Бірақ, бір номер (131) жоқ. Газетте басы 131-номерде деп көрсетілген. Онда не жазылғаны маған белгісіз. Мына екі номерде шығарған мақалаларың жақсы, көрген нәрсені бұлжытпай, сол қалпында айтып беруге тырысқансың. Айтпай екеуіңнің тілдерің бай, көркем сөзді орынды қолдануды ерекше етніп алғансыңдар. Ішінде тек кейбір географиялық жағдай болмаса, өзгесі дұрыс. Жоргадан кейін мені Ақбастауға кетті депсің. Дұрысы: Мейзек, Аққойтас, Қарақойтас еді. Жалпы материал беруде, әсіресе, сырттан айтқанда өте сақ болу керек. Ол тілшінің бірінші қағидасы. Бопса, жобалауға бармаған жөн. Жер атауларын дәл беру керек. Қолға қалам алғанның жауапкершілігі зор болмақ.

Мақалада тас үстінде отырып түскен менің суретімді беріпсің. Оны Раушан, балалар, тағы өзгелер өте ұнатты. Ол негативті бізге жіберсең жақсы болар еді.

Беғазының жаңадан түсірген негативін күтем.

Әлкей.

19 қыркүйек 1969 жыл. Алматы.

* * *

Ардақты Аманкүл!

Қарт анаға, Ғазылға, балаларға, өзіңе көп сәлем. Мен өзінмен қоштасып кеткеннен кейін үйге аман-есен келдік. Жазған хатыңда Желтаудың жартасында отырған Әлиханның, екі таутекенің суретін фотоға түсіріп жіберген екенсің. Желтаудың қай жері, өзіңе кім айтты, хатқа жазып жібер. Әлиханның ғылыми еңбектеріне қосқан үлесің. Амандық болса, келесі жылы отырған орнын көріп қайтамын. Ғазылды сол жартасқа отырғызып түсірген екенсің. екі таутеке анық түскен, ғаламат.

Сәлеммен Әлкей.

20 наурыз 1970 жыл. Алматы.

* * *

Аманқұл!

Көп сәлем. Жіберген ақшаны ендігі алған боларсың. Қошқарбайдағы мүсін тасты жер кебісімен жіберерсіңдер, райисполкомның хатында солай жазылған. Үйіңе қалдырып керегі жоқ, ол кезде Алматыда ешкім болмай қайтып кетуі мүмкін. Есінде болсын, Қошқарбайда мүсін тас біреу емес, бірнеше болуы тиіс. Оны сол жердегі жақсы билетін карттардан сұрап білу керек. Оларға табылған мүсін тасты көрсетіп, осындай мүсін тас тағы қай жерде бар,— деп сұрасаң олар маңыратып айта бастауы тиісті.

Шұбартау совхозына жақын тұрған Қазанғап өзенінің бойында Қалақтас дейтін жер бар, ол кесуге келетін өте жұмсақ тас. Мүсін тастың көбін содан жасаған болу керек.

*Сәлеммен Әлкей.
1970 ж.*

* * *

Аманқұл, Ғазыл, сендерге, үй-іштеріңе көп сәлем.

Жаңа жылда құттықтап жіберген телеграммаларың, фотоларың келген. Бірақ та тез жауап қайтаруға мұрша болмады. Озіміз бір қалыпты жүріп жатырмыз. Жұмыс көп, қол тимейді. Аманқұл, саған мына бір ерте кездегі адам беинесін түсірген фотоны жіберіп отырмын. Әбден жақсылап кара. Қусак бойында сенің көрген тасың бұған ұқсас па? Болмаса екеуі екі түрлі ме? Онымен қатар, Ғазылдің айтуы бойынша ол тас жоғалып кетпеген, біреу апарып қорасына қалаған. Егер бұл анық болса, ол тас кімнің қорасында тұрғанын білуге болады ғой. Қар кете сен бұның соңына тағы түсіп, қалайда табу керек. Осылар туралы маған жазарсың. Екінші жер аттары туралы. Қарашоқы тауы ол жақта бірнеше жерде бар. Сенін фотоға сурет түсіргенің қай Қарашоқы? Ол қай өзенге жақын? Қай жерде тұрғанын көрсету керек.

Кенелі тауы да солай. Ол Қызыларайдың бұтағы ма, болмаса Бегазы тауының сілемі ме, болмаса жеке тау ма?

Монша да солай. Ол қай тауға жақын, қай совхоздың жерінде?

Анау жоғалып кеткен сурет тастың соңына жақсылап түс, таппай қойма. Ол жоғалмаған болу керек.

Сәлеммен ағаң Әлкей.

3 февраль, 1971 ж.

* * *

Ардақты Аманкүл!

Қарт анаға, Ғазылге, балаларға, өзіңе көп сәлем. Жіберген суреттерің келді. Оған көп алғыс айтамын. Беғазының қақпа тастарын жақсы түсіріпсің, масштабы бұдан гөрі ірі болғанда тіпті өзгеше болады екен. Шоқанның бейнесі жақсы табылған. Жалғызак оның бет-ажарын, көзін, мұртын дегендей оның өзіне жақындатса, композиция келіп тұр. Шапанын желбегей салып, далада ой үстінде жүрген Шоқанды шалқытып көрсете аласың. Романтика мен тұңғыық сезімге шомылған жас ойшыны солай көрсету шеберлікті көрсетеді. Бірақ ойға батқан сол күшті романтиканы бұдан гөрі де шалқыта берсен Шоқанды сенен артық жазған кісі болмақшы емес.

Сәлеммен Әлкей.

20 март 1971 жыл, Алматы.

* * *

Ардақты апай, Ғазыл, Аманкүл!

Бізден көп сәлем. Біз үшін балаларды құшақтап сүйіндер. Қарқаралыдан шыққан соң машинамен есен-сау үйге келіп жеттім. Қазір дем алып, сергідім. Енді бір жұманың ішінде Ташкенде болатын қазақ әдебиеті мен өнерінің 10-күндік мерекесіне бармақ болып отырмын.

Аманкүлға уәде еткен Шоқанның екі фотосын жіберіп отырмын. Аманкүл мұны көрген соң көп толғанып, шабытына келер. Шоқанның бейнесін одан гөрі де сұлулап, өз түріне жақындатар деп үміттенемін. Бірақ, ана бұрын салғандарын бұзып алмасын. Олар ойға батқан жақсы, әдемі. Тек солардың бет-жүзін біраз байқау керек. Далада тастан түсірген суреттер болса, маған хабарлар. Орынқай тауын ұмытпасын. Ол туралы Бәзілмен кеңесу керек.

Сәлеммен Әлкей.

20.09.71 ж.

* * *

Ардақты Ғазыл, Аманкүл!

Өздеріңе, үй ішіңе бізден көп сәлем. Мұның алдында Шоқанның екі фотосын салып жібердім. Хат жазған едім, алдыңдар ма? Ол хатты бала оқуға асығып бара жатып, марка жапсырмай, поштаға тіркетпей, шалғай жіберген, фотолар жақсы еді, алдың ба?

Алсаң да, алмасаң да хабар бер. Айыртастан түсірген суреттерді көруге аса қызығамын. Орынқай тауларын да ұмытпаған жөн, биыл болмаса, келесі жаз шыға қолға алу керек. Майтас, Айыртас, Қызылтас тауларында да сурет болуға тиіс. Әсіресе Дастар тауында, Ақтұмсықта. Оларды түсіргенде бұлжытпай, көрінген қалпында түсіру керек.

Әлкей.

30 октябрь, 1971 жыл.

* * *

Ардақты Аманкүл, Ғазыл, балаларға көп сәлем.

Керегетастарға барған фото суреттеріңді алдым, көп рахмет. Аманкүл, саған тапсырған Қаракесектің бейнесін майлы бояумен салынуды тапсырған едім. Сен қолға алсаң, жақсы болар еді. Шоқанды ойдағыдай, өдемі келтіріпсің. Қаракесекті де ойға шомылтып романтика ой сезіміне келтіріп салсаң тіпті жақсы болар еді. Кімдерді пайдалану керек екендігін айтқан болатынмын. Ғазыл, сен де есіңе ал.

Сәлеммен Әлкей Марғұлан.

27 шілде 1972 жыл. Алматы.

* * *

ТЕЛЕГРАММА

13 июля выезжаю в Актумсук для встречи. Там буду недолго. Узнай в райкоме о бульдозере.

Марғұлан. 1974.

* * *

Аманкүл, Ғазыл екеуіңе, үй-ішіне көп сәлем.

Ноябрьдің басында 70 жылдық өткізбек ой бар, шақыру билетті жақын арада аласың. Оған келерде сен Бегазыны жаңадан фотоға түсіре келсең игілікті іс болар еді. Жазғы күнгі түсіруде бульдозердің іздері бар. Көзге жақсы көрінбейді. Ол іздер қазір жаңбырмен шайылып, желмен үріліп тегістелген болу керек. Енді түсірсе жатық, көркем бөлып шығуы мүмкін. Сен түсіргенде бір ашық, жаңбырсыз, бұлтсыз күні келіп түсір. Жаңа екі үлкен құрлысты міндетті түрде біріктіріп түсір. Жеке-жеке түсірмей-ақ қой. Маған керекті екеуін сәулетті түрде төрт жағынан төрт рет біріктіріп түсіргені керек. Әсіресе өңтүстік-шығыстан, өңтүстік жағынан, солтүстік-батыстан, солтүстік-шығыстан (Бегазы тауының биік жағынан) түсірсе көркемірек шығуы мүмкін. Оны өзің зерттеп көресің. Түсіргенде екі әулім құрылыс тым бірігіп, ұйлығып кетпей арасында біраз саңылау тұруы керек. Осыларға жақсы көңіл қойып, маған жақсы негатив әкелерсің.

Екінші — Желтаудан Каршығалы Бесшоқыға қарай жүргенде Керегетас деген бір аласа тау тұрады. Оның іші де сыңсып тұрған сурет. Жазды күні қағазға қарамай бір жағында қалып қойған.

Сәлеммен Әлкей.

12 қыркүйек 1974 жыл. Алматы.

* * *

Аманкүл, Ғазыл, көп сәлем.

Жіберген екі бандерольдеріңді алдым. Көп рахмет. Сұраған фоталарыңды жақын арада жіберермін. Осы соңғы күндері біраз ақша жібердім, ендігі алған шығарсың. Сенің жіберген суреттеріңнен менің түсінбегенім Шұбартау совхозы, Бидайық фермасынан түсірген сурет. Бұл кісі мүсіні ме, жоқ аңның мүсіні ме? Тас үлкен бе, аумағы кіші ме? Кіші болса, совхоз директорына айтып Алматыға менің атыма жіберсе жақсы болар еді. Оны Алматыға жіберту туралы Жаманкүл Шайдаровқа айт. Тас жақын арада жоғалып кетуі мүмкін.

Сондықтан Алматыда Ғылым академиясында тұрғаны

жақсы. Осыны жіберуді Жаманқұлға жеткізе айт. Сенің суретіне қарағанда, ол сирек жолығатын қола дәуірінің тасы болу керек. Кен зерттеушілердің көруіне де керек болады. Қысқасы ол тасты аудан болып, совхоз болып Алматыға жіберсе Ғылымға көп көмек көрсету болар еді.

Екінші — Айыртаста “Арқардың мүсіні бар” депсін. Бұл не? Мүсін тас па? Болмаса қашап түсірген суреттер ме? Осы туралы жазарсың. Қысқы каникулда Алматыға келсем депсін, онда мені таба алмайсың. Ол кезде мен Ленинградта, бір ай шамасында жұмыс үстінде боламын. Ең дұрысы, жаз күні, майдың соңында июнь айларында келгенің дұрыс болады.

Сәлеммен Әлкей.

* * *

Аманқұл, Ғазыл!

Көп сәлем. Алматыға келгеннен бері суық тиіп, бір айдай ауырып, әлі айығып болғаным жоқ.

Аманқұл, саған лайықты қызмет Академияда жоқ, бізде бос орын екі жылдан бері жоқ. Мұндағы “Союз художников-тағы” кісілермен сөйлескенде олар сені Қарағандыда істегені дұрыс болар еді дейді. Егер істеуге көңілің болса, мұндағы суретші Нағымбек Нұрмағанбетовке хат жазып алдын-ала сөйлесіп көр. Ол саған көмек көрсетуге дайын. Оған жазған суреттеріңнің фотокопиясын жібер (Шокан, Әл-Фараби, тағы басқалар). Ол тіпті арыз жазып анкета, автобиографияңды да жіберсе дейді.

Олай істеуден бұрын әуелі хат арқылы танысып, содан кейін жіберген ақылға сиымды болатын шығар. Екінші жағынан көп семьялы кісіге басқа қалаға көшу оңай тие ме екен, ол арасын ойлау керек. Мүмкін сол жерде отырып, “Союз художников-пен” байланыс жасап, солардың заказын орындап іс жүргізен жеңілдірек болуға тиісті. Осы туралы Нағымбекпен байланыс жасап көр. Оның адресі: Алматы-100, ул.Калинина 96, кв. 19. Нурмухамедову Нағымбек.

Электрогрелканы балалар іздеп таба алмай жүр. Қалай тапса, солай жібереді.

Сәлеммен Әлкей Марғұлан.

* * *

Ардақты Аманкүл!

Анаң қайтыс болды деп естідім, топырағы торқа болып, өздеріне мықты денсаулық, қуанышты өмір берсін. Біз сені ертіп аламыз деп аңқылдап келген едік, сенің жөйінді естіген соң қатты қамықтық. Енді оған уайымдаудың еш пайдасы жоқ, ақылдың көрсетуіне көңіл бөліп, уайымды жеңуге тырысқан дұрысырақ болады.

Сен келеді деген соң таңертенгі сағат 10-ға дейін күттік, содан кейін жолаушы кісімін ғой, бөгеліп отыра алмадық.

Әлкей Марғұлан.

21.07.75.

* * *

Ардақты Ғазыл, Аманкүл!

Сендерге бізден көп сәлем. Өмір әр алуан түрде жүреді ғой. Кейде көп уақыт кездесе алмай, хабар ала алмай отырасың. Бұл хатты сендерді Октябрь революциясының 62 жылдық мерекесімен құттықтап, өздеріне қызық қуанышты өмір берсін деп жазып отырмын.

Балаларың жақсы оқып жүр деп естідім, бірақ біздің үйге келіп өзі туралы еш нәрсе айтпайды. Бәрі жақсы болу керек.

“Арқа еңбеккері” газетінің редакторы Қ.Ағаділовке менен көп алғыс айтыңыз. Оның газетінің 40-жылдық мерекесіне ауырып жүріп еш нәрсе жібере алмадым. Ілгеріде шамам келсе оның айтқандарын іс жүзінде көрсетермін.

Сәлеммен Әлкей Марғұлан.

25.10.75 жыл

* * *

Ардақты Ғазыл, Аманкүл сендерге көп сәлем.

Қыс бойы ауырып үйге келгеніме екі-үш күн ғана. Ауру адамды жүдетіп, оның қажеттеріне қол сұғатын мейірімсіз нәрсе ғой. Қыс бойы еш нәрсені көтеріп шығара алмадым, ілгеріде осылай бола берсе, ол өте аяусыз, күйінетін нәрсе. Көп жұмыс жазылып бітпеген, оларды бітірсек көпшілік тілегіне сай болар еді.

Мен емделуде жатқанда, біздің үй көшіп басқа бір пәтерге ауыстық, жаңадан салынған жақсы үй. Оның адресі мынау (адрес жазылған).

*Сәлеммен Әлкей.
20 март 1976 жыл.*

* * *

Ардақты Аманқұл, Ғазыл, екеуіңе көп сәлем.

Тапсырған химикатты жігіттер тауып әкелді. Барлығын бір жәшікке салып жібердік, 50 жылға жетеді. Ондағы заттарды былай бөлсең жақсы болады. (қалай бөлетіні жазылған).

Жазған екі хатыңды алдық. Жәкеңе барды. Фотоға түсірген Шымшидің текеметсіз негативтерін жіберсең жақсы болар еді, оны біз басқа түрлі түсірер едік. Ақтоғай ауданында әдемі нәрселер — қоркем түскиіздер, қырнаған кебеже, жұқаяқтар, сықырлауық есіктер, тағы қандай тамаша нәрселер бар. Соларды түсіріп негативін жіберсең бір жақсы іс болар еді. Тым қоркем, жақсы болмаса өзгелерінің керегі жоқ. Бұрын жасау жиған үйлер болса сұрастырып көр.

*Сәлеммен Әлкей.
8 декабрь 1976 жыл.*

* * *

Ғазыл, Аманқұл, көп сәлем.

Әзір тыныш, ептеп жүріп жатырмын. Сенің мақаланды “Қазақ әдебиеті” басып шығаруға көңіл білдірді, жақын арада шығып қалар. Жаз осында боламыз, ешқайда бармаймыз. Тапқан нәрселерің болса жазып түр.

*Сәлеммен Әлкей.
3 июнь 1978 ж.*

* * *

Ардақты Аманқұл, Ғазылға, балаларға көп сәлем.

Денсаулық бұрынғыдай емес, ауырып жүрмін. Нұра бойындағы Жидебайдың басына бардық, көп әңгімелестік. Аңырақай соғысында Жидебай 24 жаста болатын. Балқаш көлінің оңтүстік даласында Жоңғар, қалмақтармен қырғын соғыс болатын. Абылайдың қаһарлы батыры еді. Бейнесін жобалап салсаң

тарихқа үлес қосқан болар едің. Сен Жидебайдың ұрпағы боласың.

*Сәлеммен Әлкей Марғұлан.
18 көкек 1980 жыл. Алматы.*

* * *

Ардақты Аманқұл, Фазыл екеуіңе көп сәлем!

Көптен бері жазбай жүрген едік, хатыңа көп алғыс.

Хатта жазған Қызыл-Сеңгір Ақтоғайдан 50 шақырым тұратын Қызылтас емес пе? Ол Майтаспен қатар тұрады ғой. Қызыл-Сеңгірді мен жолықтыра алмадым, қай жерде екенін білмеймін.

Қызылтаста үлкен ауыл, мұғалімдері бар. Оның оңтүстік-күнбатыс жағында бір тас обалар бар, гүн дәуірінен, кейбіреулері түрік қағанаты, қыпшақ заманынікі. Көбі ерте кезде қазылып төбесі қуыстанып жатады. Сенің айтқаның осылар болу керек. Сенің музей ашып, оған директор боламын дегенің өте қуанышты. Онда Бегазының тастарын қорғауға алып, оның сыртынан темір қоршау тұрғызатын боларсың. Директор болсаң академияның музейінде болып, жазды күні олармен екі-үш ай бірге істесіп, қазудың техникасын үйренесің. Онда Бекен деген бір жақсы ғалым жігіт бар, сонымен кездесіп, қазуды үйренесің.

Ақтоғай ауданындағы қорғандар Тоқырауынның бас жағында Байыштың Қарашоқысы деген жерде көп. Соларды қазсаң музейді байытасың. Гундердің әдемі қорғандары Көрпетай тауының батыс-теріскей жағында. (Курган с усами). Осыларды қазсаң ғылымды өте байытпақсың.

*Әлкей.
Алматы, 1983 ж.*

ТУҒАН ЖЕРДІҢ ЖЫРШЫСЫ

Осынау кең далаңның құшаққа сыймаса да, бүкіл көрініс-келбетімен кейде кеудеңе қонақтап қалатын бір кезі бар ғой. Ояу жүрек, ойлы жанның ақшаңқан арманымен, шалқар жерді шабыттты бір күймен тербететін шақтарын корсең-ау. Токсан толғалы, толғанысқа толы бұл бір сәттерде табиғаттың таңғажайып дастанын оқығандай, Аманкүл үнсіз ойға шомып. алдындағы қызылшақа күздарға қарап, көне дәуірлердің кереметтеріне, өшпес өнеріне таңырқап, атамекеннің арғы тарихына тебірене терең бойлап кетеді.

Ол күйші де, акын да емес. Бірақ, туған жерге іңкәр жүрек, дауылды күйші мен дабылды акыннан кем жырламайды. Әттен, сол бір көңіл-күйін қаз қалпында бере алмайды-ау. Табиғат оған акындығы мен күйшілігін неге қимады екен?

Ол-археолог та, тарихшы да, лингвист те емес. Бірақ, көне жердің тарихын көп жыл бойы қағаз бетіне түсіріп келеді. Осынау таулы өлкеге келген сайын, көненің көзін көргенде, ата-бабалардың талып жеткен сөзін коргендей болады. Күн сайын ынтығып, сары даланың самалына төсін сүйдіріп, таулармен тілдеседі ол. Әттең, табиғат оған мынау таңба тастардың тілін білетін талант бермеппі.

Сонда да, ол осы сағымды далаға құштар болып туған жан. Кеудесінде дәйім даланың қоңырауы ағып тұратын сияқты. Белпісіз бір күш таулы өлкеге таргады да тұрады. Мойнында фотоппарат, қолында қылқалам. Мотоциклді қаңтарып тастайды да, таңертеңнен кешке дейін таудағы таңбалы суреттерге қарап, тебіреніп, ежелгі жердің ерте дүние шежіресін көшіреді. Сызу сабағының мұғалімі — Аманкүл Мүсатайұлы. соңғы он бес жыл бойы осы қарекеті мен осы қалпынан өзгерген емес. Жер аяғы кеніп, көктем шығысымен мектептегі сабағын бітірген соң, ол бірде Беғазы оңіріне, бірде Ақшоқы мен Айыртасқа, бірде Қызыларай мен Желтауға жол тартады.

Шіркін, әр адам табиғатты осы Аманкүлдай сүйсе ғой! Шіркін, бар адам даңқты жеріміздің көне тарихын осындай терең ықыласпен зерттесе, ежелгіні баяғыда-ақ әйгілі еткен

болар еді ғой. Осы тұрғыдан қарасак, Ақтоғай мұғалімінің бұл еңбегі үлкен ерлікпен тең. Көп жылдар бойы сарсыла жүріп, тарихты сарғая зерттеген Аманкүл, туған жер жайлы үлкен бір толғау жазды десе бөлғандай. Ол Қазақ ССР ғылым академиясының археология және этнография институтына, Ақтоғай өлкесінің шежіресінен тастағы жазулар мен суреттерді, тас мүсіндерді қаз қалпында түсірген 25 сурет дәптерін тапсырды. Үйінде әлі осынша дәптер сақтаулы тұр.

Жалпы алғанда, ол осы таулы өлкенің оңірінен, бір мыннан астам ескерткіштер мен таңбалы тастарды сол стилін сақтай отырып, алуан түрлі бояумен қағаз бетіне көшіріп алса, бірнеше мың мөрте фотоаппаратпен де түсірді. Аманкүлдың архиві өте бай. Оның жұмыс кабинетін табиғаттың таңғажайып бір көрмесі деуге болады.

Оның табиғатты осындай жан-тәнімен құлай сүюі де суретшілік талантынан болар. Сонау жігіт кезінде Алматыдағы суретшілер училищесін бітірген ол, Қарағандыдағы облыс суретшілерінің шеберханасында өзінің өнер жолын бастаған еді. Кейін ол өзінің ендігі еңбегін туған жер тарихын тануға арнады. Содан бері ол туған жер шежіресінен бір алыстаған емес.

Бір ғажабы, Аманкүл дәптеріне түскен таңбалы тастар мен таңбалы мүсіндер, балбалдар мен кешендер археология ғылымына үлкен жаңалық болып, қосылып отыр. Осы Ақтоғай оңірін ерекше ынта қоя зерттеп жүрген, академик Әлкей Марғұланның Аманкүлді өзінің ғылыми хатшысындай көретіні де содан болар. Осы өлкенің сай-саласын, қалтарыс-қойнауына дейін білетін Аманкүл тарихтың өзі тапқан жаңа беттерін дереу Алматыға, академикке хабарлап отырады. Әлекең болса, ұстазға үлкен алғыс айтып, алдағы жұмысына ақыл беріп, ғылым үшін қажетті деректер жинау жөнінде арнайы тапсырма береді.

“Ардақты Аманкүл үй-ішіңе, бала-шағаларыңа тегіс сәлем. Жазған хаттарың, жіберген суреттерің біраз анықтауды қажет етеді. Олар мыналар:

Тоқырауыннан деп. бір планшетке 6 мүсін түсіріпсің.

Тоқырауынның бойы ұзақ қой. Оның қай тұсы, не деген жер? Алты мүсін бәрі бір жерде ме? Бір жерде болса, обаның үстінде ме, жоқ, тас қоршаулардың күн шығыс етегінде ме? Ондай жерге барғанда, құлап жатқан тас бағаналарды әуелгі қалпына келтіріп, тік тұрғызып алып, фотоға сосын түсіру керек. Егер обаның үстінде болса, дөңгелене тұрған болар. Осыны айырып жазып жібер.

Қаршығалы озенінің бойында мүсін тастың тұрған жері қалай аталады?

Қаратал совхозы Қызыларай тауында ма?

Шұбартау совхозы Бидайықтағы мүсін тастың көлемін жазбапсың. Қандай? Оның түрі кісіге келе ме? Аңға келе ме? Егер сондай ауыр болмаса, Ақтоғайға жеткізіп, почтаға салып жіберу туралы райком секретары Жаманқұлмен сойлесерсің. Айыртастағы мүсін тастарды жақсылап қара. Қошқартау мен Айыртас туралы маған хабарлап тұр.

Тағы бір таудың атын Тастар депсің. Дұрысы — Дастар. Ақтүмсыққа жақын тұрады. Ондағы үңгірде таңба жазуы болуы анық. Жаздыгүні мен суретшімді жіберген едім, ол жондеп түсіре алмай келді. Ақтүмсықтың өзінде де сондай жазу бар. Ол екеуін қағазға түсіру қажет. Және бұлжытпай көрінген қалпында түсіру керек.

*Көп сөйлеммен Әлкей Марғұлан.
14 октябрь 1971 жыл. Алматы.*

Бұл көп хаттың біреуі ғана. Осының өзінде Аманқұлдың еңбегіне академик берген үлкен баға бар. Ғалым мен табиғатты сүйген суретші-ұстаздың арасындағы бұл достық туған жер тарихынан басталған еді. Аманқұлдың қылқаламынан туған Әлекеннің портреті суретшілердің республикалық көрмесінде бас жүлденің біріне ие болды.

Әлем тарихына “Беғазы мәдениеті” деген атпен даңқы жайылған осы Ақтоғай өңіріндегі қола дәуірінен қалған көне ескерткіштерді тегіс қағаз бетіне түсіріп, ғылым кәдесіне жаратуда Аманқұл Мұсатайұлы да ғалымдармен бір сапта талпынып келеді. Иә, ол туған жердің бір жаршысы секілді.

II БӨЛІМ

Зерттеулер, ойлар

.....

БЕҒАЗЫ МӘДЕНИЕТІ

(Б.з.д.2-ші мыңжылдықтың соңы)

Еліміздің көне тарихын зерттеуде тынбастан еңбек етіп, үлкен үлес қосқан, аса көрнекті ғалым, археолог — Әлкей Хан-қанұлы Марғұлан. Оның жан қиярлық еңбегінің арқасында ғана Қазақстан территориясында ежелден бері тарихи-мәдени процесстердің жүргені, қазақ жерінің өзінің көнеден бергі төл мәдениеті болғандығы анықталды. Аталған ғалымның зерттеу аумағы кең болатын. Мысалы: тарихшы, этнограф, шығыстанушы, өнертанушы, филолог. Бірақ, Орталық Қазақстанның қола дәуір археологиясына назар аударғаны қуантарлық жағдай еді. Себебі, осы Орталық Қазақстаннан Беғазы-Дәндібай мәдениеті ашылған болатын. Оз жерімізде қалыптасып, дамыған бұл мәдениетке Әлекеннің талай мақалалары, зерттеулері арналған.

Беғазы-Дәндібай мәдениетін ұстанған тайпалар жөнінде айтатын болсақ, ең алдымен олар суы мол, шүйгін жайылымды, климаттық жағдайы жанға жайлы, жалпы өмір сүруге қолайлы жерлерді таңдаған. Ал, ондай жердің “жаннәті” болатын жерлер Орталық Қазақстанға тән еді. Сондай керемет жерлердің бірі өзіміздің Ақтоғай ауданындағы Беғазы тауының маңайы еді. Сондықтан да беғазылықтардың көрнекті ескерткіштерінің бірі осы жерде орналасқан.

Беғазы қорымы аудан орталығы Ақтоғайдан оңтүстік-шығысқа қарай 40 шақырым жерде, Қаратал өзенінің Тоқырауын өзеніне құятын жерден 18 шақырым жоғарыда, табиғаты әсем Беғазы тауының етегінде орналасқан.

Беғазы қорымы Орталық Қазақстанның ең көрнекті және негізгі ескерткіштердің бірі екені белгілі. Беғазылық ескерткіштер

алғашында-ақ “плиталық қоршаулар” аталынған екен. Ең үлкен және ерте кезеңге жататын кесенелер Беғазы тауының етегінде, қорымның солтүстік жағында шоғырланған. Беғазы қорымында және қоныстарда көптеп керамикамен қоса, жануарлар сүйектері кездеседі. Қоршаулардың түр жағынан құрылысы және бір-біріне ұқсастығы байқалады. Мысалы: кесенелер дәлізі шығысқа бағытталады, құрылыстардың бір ерекшелігі алып көлемінде. Кесене қабырғаларындағы тастардың салмақтары 2 тоннадан асады. Тіреуіштер әрбір қоршауда бар екенін әбден көруге болады. Беғазы қорымында тек көне дәуір адамдары рухани тыныштық тауып қана қоймай, сонымен қатар, мұның сәулет өнерінің көрнекті ескерткіші екені әр бір ғалым-археологта белгілі.

Беғазы қорымынан Әлағаң 6 кесенені зерттеген.

Беғазы граниттік жартастарының етегінде, қорымның солтүстік жағында N1 кесене түр. Төртбұрышты кесене ерте кезеңде бірнеше рет тоналған екен. Қабір үстіндегі тас үлкен сұр гранитпен қоршалған. Бір-біріне тақалып, ал төменгі жағының жерге еніп тұрғаны көрініп тұр. Тіреуіш қызметін атқаратын блокты плиталар гранитті. Дәлізі бар горизонтальді қойылған плиталар да көрініп тұрғанын байқадым. Кішігірім қоршауларда дәліздер қалың және биік плиталардың ұштары құрылыстың қабырғаларына бағытталғанын да аңғару әбден мүмкін. Бұл кесенеді құрбандық шалу орны да бар. Бұл орында қоладан жасалған найза ұшы, төрт сынған құмыра сынақтары табылғанын естігенмін. Дәліз өте нашар сақталған, одан басқа оңтүстік қабырғалар мен қоршаудың ішкі жағындағы оңтүстік-шығыс және солтүстік бұрыштары нашар қалыпты сақталғаны көрініп-ақ тұр. Керамика мен найза ұшынан басқа, менгірлер жанында марал, арқар, таулы қой сүйектері табылғаны жайында да ғалымдардан естуім бар. Менгірлер (археологтардың атауынша) арасында ортеп жерлеу ғұрпының қалдықтары кездесті. Яғни, ол оңтүстік-батыс бұрышында жатқан-ды. Бірақ, бұл ескерткіш Қазақстанның архитектура және өнер жағынан таңдамалысы екенінің дәлелін содан-ақ аңғардым. Құрылыстың жалпы көлемі үлкен екен. Бұл ескерткіш қола дәуірінің

ішіндегі ең ірісіне жатады. Ескерткіш қасында тұрып, талай ойлар келеді. Заманауи құрал жабдықтары бар болғанымен, осыншама алып тастарды қалай орнатып, тірек ретінде пайдалануды қалай білген? Жай ғана адамдардың қолынан келу мүмкін бе? Қабірі 1 м-дей тереңдікте жатқанын байқауға болады. Тасты плиталардың дәлме-дәл түзу орналасқанына таң қалдым. Сыртқы қабырғалардың жан-жағы 30 тасты плиталардан тұрады екен, оның сақталып қалмағандары да бар шығар. Өз кезеңінде де, қазіргі уақытта да, бұл тарихи ескерткіш сәулетті өнерге, археологиялық құнды-құнды ескерткіштердің біріне, сәулет өнеріне жататыны анық.

Алғаш рет N2 кесене 1946 жылдары зерттеле басталып, қазу жұмыстың жоспарында тұрған екен. Кейінірек, екі жылдан соң 1948 жылы Л.Р.Кызласов деген мәскеулік археологтың қатысуымен қазба жұмыстары жүргізілген. Бұл монумент N1 кесенеге ұқсас, бірақ құрылысында өзгешелік бар екен. Бұл ескерткіш орташа көлемді. Ескерткіш өзінің құрылысымен ерекшелінетінін байқадым. Өзіндік мағынасы бар ескерткіштің сыры ашылайын деп тұрғандай. Кесене ішінде орналасқан болмелер мен дәліздерге керамикалық бұйымдар қойылған, мұнда қоладан жасалған қару-жарақтар, әшекей бұйымдар жатқан-ды.

N3 кесене N2 кесененің батыс жағында орналасқан, байқап қарасам қабырғалар биіктігі 1,5 м-дей, сыртқы плиталар ішке қарай бағытталып, төменгі жағы тасты блоктармен тірелген. Қабырғалар қалыңдығы 2 м-дей екен. Археологтардың айтуынша, бұл ескерткіш те байырғы заманда тоналған екен. Қабірде керамика, жануарлар сүйектері бар делінген. Үшінші кесене маңында N4 кесене орналасқан. Коптеген қыш құмыралар табылған екен, бұл ескерткіш алып көлемімен қатар, ерекше құрылысымен ерекшеленеді. Кесене және кесене ішінде табылған материалдар көптеп кездескенімен, мүлдем жаман халде екені де еске түседі. Сол заманғы адамзат тарихында әлеуметтік теңсіздіктер жайлы ғалымдар осы ғажап сырлы кесенелі-ескерткіштерден көп мәлімет ала алады.

N5 кесене тастары үлкен, плиталары биік, кесене құрылысы

төрт бұрышты, бұл кесене басқа кесенеден кішілеу болып келеді екен. Айтарлықтай кіші болғанымен археологиялық тұрғыдан үлкен мән беретіні анық, деп ойлаймын. Кесене дәлізі айқын көрініп тұр. Қабірде сөре, мұнда өз уақытында ғұрып ретінде тамақ қоятынын естігенім бар. Қорымының оңтүстік батысында Қаратал өзенінің маңында, жоғарыда аталған бес кесенеден бөлек №6 кесене орналасқан. Естуімше, кішігірім жартасты кесене түріне жатады. Бұл ескерткіштің басқа кесенелерден алысырақ, бөлек тұруы, әрине белгілі-бір себептермен байланысты. Ғалымдардың пайымдауынша, бұған сол кездегі таптық не болмаса рулық бөліністің салдары өз септігін тигізген тәрізді.

Беғазы кесенелері қола дәуірінің көрнекті ескеркіштерінің бірі. Беғазылық құрылыстардың ортақ сипаты бар. Беғазы кесенелері өзінің қабырғалық құрылысымен ғана емес, мәдениеті және салу техникасымен, табылған қару-қыштарымен ерекше дейді ғалымдар.

Бұл қорымдағы кесенелерге қарап, археологияға, сәулет өнеріне, әр бір ғылымға тиер пайдасы мен мұрасы баршылық болып көрінетіндей. Үнсіздік танытып, бір-бірімен үйлесімдік сақтап, өзіндік бір үлкен ерекше мән беретіні хақ. Адам баласының сол заманғы ағысын ескеріп, талай ой елегінен өткізген ескерткіштер бұлар. Олардың ойымен тіршіліктегі әдіс-тәсілдерін көзімізге елестетіп қана қоймай, сонымен қатар, сол өткен уақытқа кіріп, шыққандай боламыз. Әрине, ой зердесіне салсақ, ақылға сыймастай сырлар мен қайшылықтар да бар. Бірақ, болашақ ғалымдарымыз оны ескерер, зерттеу жұмыстарын жүргізер, үлестерін қосар деген ойдамын.

Беғазы сияқты алып мөлшерлі ескерткіштер Орталық Қазақстанның асыл да, бай мұрасы.

Беғазы халқының осындай үлкен, зәулім ескерткіштерді тұрғызуына не себеп болды деген сұрақ туындайтыны заңдылық. Бұған жауап беретін болсақ, сол дәуірдегі қоғамдағы таптық бөлініс десек, екінші жағынан сол кездегі адамдардың дүниетанымымен байланысты. Ә.Марғұланның пайымдауынша, күн-шығыс идеясы, отқа табыну, ата-бабаны құрметтеу —бәрі де осы кесенелердің мағынасына кіреді.

Әрине, мыңғырған малы бар, әлеуметтік жағдайы жақсы адамдар, бір сөзбен айтқанда, байлары өздерінен кейін мәңгі өшпестей етіп аттарын қалдырғысы келетіні айдан анық. Сол себепті де, осындай шара қолданылған. Ал, қабыр ішінен табылған заттарға, жалпы қабыр құрылысына қарап, сол заманда кәсіпқой шеберлер болғаны анықталады.

Мысалға, қыш ыдыстарды даярлау ісіне келетін болсақ, археолог-ғалымдардың зерттеулері кезінде, яғни археологиялық қазба жұмыстары уақытында, мейлі ол қоныстардағы зерттеулер ме, мейлі ол қорымдардағы зерттеулер ме, ең көп табылатын заттардың бірі — керамика болып табылады екен.

Беғазылықтардың басқа мәдениеттерден ерекшеліктері, оларда қыш ыдыстарды құюда алуан түрлі пішіндер мен өрнектердің сан түрлерінің болғандығында. Осындай әр түрлі өрнектерге бай қыш ыдыстардың қалдықтары Атасу, Шортандыбұлақ, Суықбұлақ және тағы да басқа қоныстарда кездескен. Жоғары сапалы қыш ыдыстарды дайындау үшін беғазылықтар арнайы құм түрлерін таңдауды білген. Кейіннен оны камыр қылып илеген соң, ыдыс формасын беріп отқа қойып күйдірген. Көбінесе, ыдыстар ашық-қызыл, қызыл, қоңыр түсті болады. Демек, осындай үлкен процесс кезінде білікті маман болмаса, қарапайым қатардағы адамның қолынан келмейтіні көрініп-ақ тұр.

Осындай үлкен мәдениетті қалыптастырып, дамытқан беғазылықтар көршілес аймақтарға ықпал етпейді деуіміз үлкен кателік бөлатын еді. Сол себепті беғазы-дәндібай мәдениетін ұстанған тайпалардан қалған ескерткіштер Беғазы қорымынан басқа да аумақтарда белгілі. Ондай жерлерге Бұғылы, Айбас-Дарасы, Ортау сияқты жерлерді жатқыза аламыз.

Бұғылы таулары Қазақстандағы ірі өзендердің бірі болып табылатын, көптеген қазақ руларының жайлауы болған, Шерубай-Нұра өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Бұғылы тауының аймағын ертеден-ақ адамдар мекен еткен. Оның айғағы ретінде бұл өлкедегі әр кезендік ескерткіштердің көптеп шоғырлануы бола алады. Осы көптеген ескерткіштердің ішінде Әлекең ашқан беғазы-дәндібай мәдениетіне жататын ескерткіштер басым болып келеді.

Бұғылы-3 кесене-ескерткіші 1955—1956 жылдары зерттеліп, қазба жұмыстары жүргізілген. Бұл ескерткіш Беғазы қорымындағы кесенелерге құрылысы жағынан ұқсас болып келеді. Бұғылы ескерткішіндегі дәліздің ұзындығы 3 м. Ескерткіш ерте кезде-ақ тоналғандықтан, қабыр ішіндегі адам сүйегі, құрбандыққа шалынған мал сүйектері шашыраңқы күйде анықталды.

Ортағасырлық қалалар, тарихи-мәдени және архитектуралық ескерткіштерді атап айтқанда, Жошы хан, Алаша хан кесенелері орналасқан Ұлытау өңірі де беғазы-дәндібай ескерткіштерінен құр емес. Айбас-Дарасы кешеніндегі ескерткіштер Ұлытау жеріндегі көрнекті ескерткіштердің қатарына жатқызылады.

Бұл кешенде әр кезеңнің ескерткіштері көптеп кездеседі. Атап айтатын бөлсақ, қола кезіне жататын қорған, VI—IX ғасырлармен кезеңделетін түркі, қыпшақ обалары да бар. Зерттеу жұмыстары кезінде қазылған нысандардан жоғары сапалы көптеген қыш ыдыстардың қалдықтары және алтын бұйымдар табылды.

Қола дәуіріндегі тайпалар металлургия саласын да өте жақсы меңгергендігі ақиқат. Оларға шикізат көзі ретінде Балхаш өңіріндегі Саяқ, Қоңырат жерлері, Жезқазған төңірегіндегі кен орындары атқарған. Кен орындарынан алынған шикізаттар, Атасу қонысында табылған мысқорыту пештеріндегідей жерлерде балқытылып, арнайы құймалар құйылған. Олар осы алынған металлдан оздеріне тұрмыста, шаруашылықта, аңшылықта керекті заттарды даярлаған. Мысалға, жалпақтау келген найза ұштары, онымен қоса садақ жебелері, әшекей заттардан сырға, білезіктерді айтуға болады.

Жоғарыда аталған көптеген үлкен кесенелер салған қоғам мүшелері қай жерді мекен еткен деген сұрақ көптен бері мазалаушы еді. Бірақ оның жауабын археолог-ғалымдардың еңбектерінен тауып та алдым. Сонау ерте кездерде, қола дәуіріндегі тайпалар өзен жағалауларындағы жартылай жертөлерде мекендеген екен.

Сарыарқаның кең байтақ, ұланғайыр даласындағы Тоқы-

лин, Нұра, Сарысу, Атасу, Есіл, Сілеті, Шідерті, Түндік, Жарлы озендерінің маңайларында осындай жартылай жергөлелер көптеп кездеседі.

Зерттеушілердің пайымдауынша сұлу да әсем Сарыарқа жерінде олардың саны көптеп саналады. Әлекеңнің айтуы бойынша, қола дәуірінің қоныстарының ең ірі, әрі көрнектілеріне Қарқаралы, Милыбұлақ, Соркұдық, Айнакол, Бестөбе, Жолымбет, Жосалы, Тағыбай-Бұлақ, Мырзашоқы, Шортанды-Бұлақ тағы да басқа қоныстары жатады. Қоныстардың формасына келсек, олардың құрылыстары дөңгелек-сопақшалау келген. Көбінесе, бір жерде 5—6-дан, я болмаса одан да көп болып шоғырланады. Көлемдері жағынан да әр түрлі.

Кең көлемде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде қоныстардан үй жануарларының сүйектерінен басқа дала аңдарының сүйек қалдықтары да шықты. Бұл нені меңзейді? Біріншіден, үй жануарларының сүйектірі ішінен қой мен жылқы сүйектері басым болып келген екен. Демек, тебіндеп жайылуға ыңғайлы қой мен жылқы малдарын ұстау қола, сақ дәуірлерінде өте тиімді болған. Екіншіден, дала аңдарының сүйектері табылды деп айттық. Оның ішінде құлан, арқар, марал, қабан, қоян, түлкі аңдарының сүйектері кездеседі. Яғни, қола дәуірінде адамдар аңшылықты да жақсы меңгергенді аңғарады.

Қоныстардағы қазба жұмыстары кезінде табылған заттар ішінде кетпенді айтпау кемшілігім болатын еді. Бұл орайда кетпеннің табылуы, өз кезегінде адамдардың егіншілікпен айналысқанының дәлелі бола алады. Егіншілікпен айналысқанның тағы да бір дәлелі — су тоғандарының қалдықтарының табылуы. Ондай су тоғандары көбінесе Орталық Қазақстанның оңтүстік аймақтарында кездеседі. Ең үлкендеріне Керегетас, Милықұдық, Қанаттас, Ақши тоғандары жатады. Қысқасы, өзен қойнауларындағы шүйгінді жайылым бақташылықтың дамуына септігін тигізсе, су бойындағы құнарлы жерлер өлкедегі егіншіліктің негізін қалаған еді.

Бағазы төңірегінен қазылған көне қоныстарды өзім көре алмадым. Археология Институтының қазіргі қазбаларында

болмаса, бұрынғы зерттеулерде қоныстар жоқ. Ал, енді Мәнап Оразбаевтың ыждағаттап қазған Шортандыбұлақ қонысын өз көзіммен көрдім. Бұл да осы қола дәуірі. Шет ауданында, Қотырқызылтау төңірегі. Өзім әдейі іздеп барып көрген болатынмын. Айтылып отырған жеркепелеріміз дәл сонда бар. Мәнап екі үлкен үйді қазды. Біреуі тұрғын үй, екіншісін Мәнап пен Әлағандар қорытпа пеші бар, металлург-шебердің үйі деді. Әлағаң бұл жайлы кейін де жиі айтып жүрді, қайта-қайта оралып. Шортандыбұлақ мекені — металлургия өмір сүрген орын, яғни өндіріс орны, жұмысшы поселкесі есебінде. Қорытқан металдар — малахит, қорғасын, мырыш, темір. Алабұға мен Алайғырда тап осы кендер бар, міне, осы жерлерден алуы әбден мүмкін.

Жалпы көне қоныс қазудың маманы қылып Әлағаң осы Мәнапты дайындаған ба дедім. Өйткені, Қарқаралыдағы Суықбұлақ қонысын Мәнап қазды. Бұғылыдан да қоныс қазды. Ол дұрыс та ғой. Біреу бірдемеге маманданса, ол соны жақсы атқарады емес пе? Оның үстіне Мәнап сияқты еңбеккер, тиянақты, тиыш адам болса.

Токсан ауыз сөздің, тобықтай түйіні — елімізде “археологияның атасы” атанған Әлкей Хақанұлы Марғұлан жайлы, оның зерттеген тақырыбы мен жерлері туралы айтар әңгіме көп. Оны бүтіндей алып, түгелін қамту мүмкін емес еді. Академик Әлағаң өзі: “Әр ғалымның өмірдегі басты нәрсесі зерттелмегенді танып білуге, жаңалықтар ашуға ұмтылуы, өткенге сын көзбен қарауы”, — деген екен.

Ендеше Әлкей Хақанұлы өзінің бүкіл ғұмырында зерттелмеген талай мұраларды ыждағаттықпен жете зерттеп, халыққа қажет қанша жаңалықтар ашып берді. Заман тудырған ғажайып таланттың өр тұлғасы әрқашанда ғылымның биік шыңынан көрінбек.

Өзінен кейін өшпес мұра қалдыраған Әлағаң — қазақтың мақтанына айналған біртуар тұлға.

ӘЛЕКЕҢНІҢ МҰХТАР ӘУЕЗОВТЫҢ СЕМЕЙГЕ КЕЛУІ ТУРАЛЫ МАҒАН АЙТҚАНЫ

Жаз айы болатын. Мұхтар Әуезов Ресейден Семейге келеді дегенді естідік. Ертіс өзенінің бойына Мұқаңа арнап үй тігіп, ел іші әбігер болып жатты. Сөз білетін қариялар шақырылып, оның ішінде Оразбайдың Медеуі секілді азаматтар және Абайдың қара сөздерін, өлеңдерін жинақтаған Әділ ақсақал да бар.

Сол бір естен кетпес күндері Мұқаңның қасына еріп, Ертістің басында серуендеп келе жаттық. Әңгіме алдағы өмір қалай болады, ұлтымыздың, еліміздің, өнеріміздің тағдыры қандай күй кешеді деген алаң, көңілдегі ойлар еді. Сол жолы ол маған, аялы жанары мейірлене қарап:

— Әлкей, сен Петроградқа оқуға барсаң қайтеді,— деді. Сөйтті де менің жауабымды тоспастан:

— Онда шығыстану университетінің, шығыстану бөлімі бар, онда оқысаң үлкен білім алып шығасың.

Осылайша Әлекең Ленинградқа аттанған екен. Мұхтар Әуезовтың ақылымен барған едім деп, тағы бір-екі жерде айтып қалғанын естіген болатынмын.

Әлекең академик ғалым болды. Мұқаңның ақылы жерде қалмады. Үлкен адамның үлкен гибратты сөздері көздеген межеге барды, ой орындалды.

Әлкей Марғұлан көп жерді шарлады, ел көрді, жер көрді. Тынымсыз еңбек етті, қаншама кітаптар, зерттеулер, мақалалар жарық көрді. Алматыда жерленді. Андрон, Сақ, Ғұн, Түркі, Қыпшақ, Арғын, Үйсін тайпаларының тұрмыс-тіршілігін зерттеп, жарық дүниеге шығарған атақты зерттеуші, археолог Әлкей Марғұлан артына мол мұра қалдырды. Сол кісінің менде қалған заттарын, киімдерін, сақал алғыш құралдарын, домбырасын, автоқаламын, т.б. мұражайға тапсырдым.

АМАНҚҰЛ МҰСАТАЙҰЛЫ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Академик батасын беріпті

Бұл адамды қала көшелерінен жиі кездестіруші едім, бірде жөн сұрастық.

— Атым Аманқұл, әкемнің аты Мұсатай. Қалалық мұражайда көрме ұйымдастырайын деп жүрмін. Көрме ашылғанда келіңіз,— деді.

Аманқұл, академик Әлкей Марғұлан Ақтоғай аймағын аралап, археологиялық қазба жұмыстарымен айналысқан кезде, оның жанына еріп, серік болыпты. Көнеден жеткен таңбалардың, ескерткіштердің суреттерін салып, археолог-академикке көмекші болыпты.

— Сонау жылдары Жезқазғанда өткен, өлкетану-табиғат қорғау қоғамының облыстық конференциясына Ақтоғай ауданынан екі адам, аудандық атқару комитетінің төрағасы Ыдырысов және мен делегат болып қатыстық. Облыста өткен алқалы жиында, Алматыда өтетін өлкетану — табиғат қорғау қоғамының съезіне делегат сайланды. Олардың ішінде мен де бармын. Осы жолы Ұлытауға бармақ болдым. Ол кезде Ұлытау аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Жаманқұл Шайдаров еді. Жөкенмен телефон арқылы сөйлестім. Аmandық-саулықты сұрасқан соң:

— Ертең сағат 12-де көлік жіберемін,— деді. Уәделі уақытта мәшине де келе қалды. Жүргізушісі де лыпылдаған кішіпейіл жігіт екен. Біз бөгелместен жол жүріп кеттік.

Ұлытауға барған соң Жаманқұл Шайдаровтың үйінде болдым. Ол кісі құшақ жая қарсы алды. Мен бірден шаруамды айттым:

— Әлкей Марғұланның тапсырмасы бар еді. Ұлытауда ғажайып қобыздың суреті бар. Соны қағаз бетіне түсірсем және Хан ордасының орнын көрсем, — дедім. Ол кісі Айтқұлға:

— Аужекенді барам деген жеріне апар, 3—4 күн ауданды аралат,— деді.

— Сол жолы тастағы таңбалардың 430-ын санап, қағаз бетіне айнытпай түсіріп алдым. Жол серігім де әңгімешіл, ақжарқын

азамат екен. Ақсақ Темірдің тас қорытқан жеріне келдік. Аумағы 200 шаршы метрдей жерді алып жатқан төбе көне дүниенің сырларын ішке бүккендей. Әлекең айтқан қобыздың суретін көп іздедік. Әйтеуір, таптық-ау. Үлкен жылтыр тасқа қобыздың басымен бірге таутекенің мүйізі, адырайған көзі қашалып салыныпты. Ұзындығы 80—90 сантиметрдей. Тасқа қашалған қобыздың суретін көргенде ерекше тебірендім.

Бұл жұмысты бітіргеннен кейін, Алашахан мазары тұрған Сарыкеңгір, Қаракенгір өзендерінің бойындағы жазыққа тарттық. Мазар күйдірген кірпіштен салынған. Олардың беттері үш, төрт, сегіз бұрышты болып ойылып келтіріліпті. Құлаған кірпіштің біреуінің бүйірінен 1227 деген таңбаны көзім шалды. “Мазар осы жылы қаланған шығар” деген ойда қалдым.

Белгілі археолог Жолдасбек Құрманқұловтың айтуынша, Әлекең “Ұлытаудағы қобыздың суретін, Желтаудағы күн таңбасын Аманқұл Мұсатаев қағазға түсіріп берді” деп риза болып жүреді екен. Желтаудағы күн дегені қойтасқа күнді жеке-дара қашап, оның шашыранды сәулесіне 12 айды туғызған. Оның қысқалығы мен ұзындығы белгіленген. Ол арада 2021 сурет бар. Жатқан өнер галереясы.

Галерея демекші, менде сурет галереясын ашсам деген арман бар. Менде 200-ден астам сурет бар,— деді суретші.

Мен оған табыс тіледім.

М. Оразымбетов.

СУРЕТШІ ЖӘНЕ СУРЕТ СЫРЫ

Мына суретте бейнеленген, басындағы бас киімі де, мойнындағы галстугі де, үстіндегі киімі де, бойы да, аш-жалаңаштар мен еңбекші бұқара қауымының көсемі атанған Ленинге ұқсас адамды Ақтоғай ауданы, Балқаш қаласының көптеген адамдары жақсы таниды. Ол кезінде ғұлама ғалым, тарихшы, археолог, академик, өткен жылы ғана ЮНЕСКО шеңберінде туғанына 100 жыл толуы аталып өткен Әлкей Марғұланның көмекшісі болған, Аманкүл Мұсатаев деген суретші ақсақал. Суретте өл өзінің тегі Қаракесек — Бөлатқожаның өзі салған суреті жанында бейнелеген.

Академик Марғұлан Берікқарада және Ақтоғай ауданының басқа да елді мекендерінің жанында, Ұлытауда, Желтауда, Сарысу, Кеңгір өзендерінің бойында археологиялық қазба жұмыстарын және тарихи-ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде, ол үш дөңгелекті мотоцикліне мініп алып, мотөцикл дөңгелектеріндегі камералары жыртылып, жарамсыз болып қалғанда, олардың орнына өлеңшөптерді тығыздап тығып алып, академиктің соңынан қалмай, оның тапқан көне дәуірдің куәсіндей болған заттарының бәрінің суреттерін салып, тарих пен археология ғылымдарын дамытуға өзіндік үлесін қосты. Жуырда ол өзін жанастырып, көне заманның сырын ұғынуға көмектескен ұстазы академик Ә. Марғұланның жанына еріп жүріп, Орталық Қазақстанда табылған көне дәуір ескерткіштері бейнеленген суреттері және өзінің жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарын кітап қылып бастырып шығаруға көмектесу жөнінде, ҚР Ғылым және білім министрлігіне хат жазған екен. Министр Б.Әйтимова оған: “Қозғаған мәселеңіздің жөні бар екен, нақты жауабын кейін береміз” деп, үміттендіріп жауап қайтарады. “Балқаш өңірі” газетінің редакциясына келіп, жауап жазылған хатты көрсетіп, бізді суреттер көрмесін көруге шақырды. Бардық, көрдік. Салған суреттерінің бәрінде жеке тұлғалар бейнеленіпті. Олардың арасынан академик Әлкей Марғұланның, Әл-Фараби, Ер Тарғын батыр, Абылай хан, Қазыбек бидің жорамал суреттерін көруге болады. Ақтоғай-

Балқаш өлкесіне аты мәлім болған Шалғынбай күйшінің суретін де өз топшылауы бойынша салыпты.

— Жуырда Алматы қаласына бардым. Қазақ радиосына Шалғынбай күйшінің бұрын ешкім естімеген бес күйі жазылған таспаны тапсырдым. Сонымен қатар, Ахметжанның Сармантайының “халық жауы” ретінде ұсталып, айдалып бара жатқанда шығарған “58” деген күйі жазылған таспаны табыс еттім. Қазақ радиосының музыкалық редакторы күйдің мәнісі мен мазмұнын терең түсінетін жігіттер екен. Менің апарған күйлерімді тыңдап, ризашылық танытты.

Қабырғада ілулі тұрған домбырасының басын көкке көтере, ерекше бір жағдайда шабыттана шертіп отырған, басына тақия киген мұртты адамның суретін көріп:

— Мына суретте кім бейнеленген? — деп сұрадық. Ол “Мәди Бапиұлы Алшынбаев” деді.

— Сіз Мәдиді көріп пе едіңіз?

— Жок, ол кісі өмір сүрген заманда мен бұл дүниеде жок болатынмын. Оның артында Тоқаш Кәдікеев ақсақал сақтап келген Мәдидің жалғыз суреті жарияланғанын айтып едік. Ол:

— Мен, оның қырынан отырған кезін бейнеледім. Мұрнының құсмұрындығын айнытпай келтіріппін. Ал сақалына келетін болсақ, газеттегі суретінде ол шоқша сақалымен бейнеленіпті, ал мен оны сақалсыз, күзелген мұртымен бейнелеген едім. Газетте Тоқаш ақсақалдың айтуынша, Мәдидің түрі ақ сұр емес, қараторы. Қашып-пысып жүргенде жүдеуліктен ақ сұр болып көрінуі мүмкін. Мына суретте көзі қысыңқы, ал негізінде Тоқашның сөзін дәл сол күйінде берсек “Көзі отты, қасқырдың көзіндей қып-қызыл еді”. Суретке қарап отырып, Тоқаш ақсақалдың: “Ойбай-ау, көзін неғып жіберген” деп, өкініш білдіргені бар деп жазылыпты. Жалпы Мәдидің түр-түсі, келбеті туралы әркім әр түрлі пікір айтты ғой. Мысалы, академик Ахмет Жұбанов “Замана бұлбұлдары” атты кітабында “Асқан сұлу жігіт, ақ сұр беті аздап тотыққан, бойы сұңғақ, дене құрылысы көркем” деп жазса, Бектасов пен Адамбеков “Мәди” атты өмірбаяндық очеркте “кең иықты, келбетті, атжақты, қыр мұрынды, жазық

мандайлы, бет пішіні шам-шырақтай шаралы, жалынды көздері жанып тұратын” деп суреттейді. Ал мен болсам, елдің айтқанынан естігенім болмаса, оның бет жүзін көрген адам емеспін. Ол менің көзіме қалай елестесе, солай салдым. “Орталық Қазақстанда” басылған жалғыз суреті ғой. Оның өзінде 1915 жылы Атбасардың абақтысынан қашып шығып, жасырын жүрген кезінде Тоқаш Кәдікеевтың туысы Қамал деген кісі, бір суретші-фотографты үйіне ертіп әкеліп түсіріпті. Бұл кезде Мәди 35 жаста екен. Басындағы тымақты Алшын-Жаппас елінің өзімен бірге абақтыда жатқан азаматы жолдас ретінде беріпті. “Атыңнан айналайын, Қарқаралы, сенен бұлт, менен қайғы тарамды” деп, қуғын-сүргін көріп жүріп, патша заманында тас түрменің іргесін етіктің нәлімен қазып, қашып шыққан, әрі ақын, әрі сазгер, әрі әнші Мәди кеңестік заманда да тыныштық таба алмай, артынан жасырынып келген жауыздың атқан оғынан мерт болып, опасыз дүниеден өтті ғой. “Ұқсаса да, ұқсамаса да менің салған суретім ол туралы ескерткіштердің бірі болып қалары даусыз”, — деп суретші өзі салған суретке барлай қарап, үнсіз, ұзақ отырды.

М. Оразымбетов.

ҒАЖАЙЫПТАР ГАЛЕРЕЯСЫ

Аманқұл Мұсатайұлының үйін осылай десек те болады

Аман ағаның арсы-күрсі мінезіне, қимылына карап, ол кісінің ішкі жан дүниесін, бүкіл азаматтық болмысын шолақ ойлап, келіте қайыра салсақ, онда біздің жалпы адамтанудан ауылымыздың алыстап кеткені болар еді. Рас, ана сүтімен дарып, сүйегіне сіңген дыз етпе мінезі бар. Бірақ, кекшіл емес. Кемшілігің бар ма, бет моншағыңа қарамайды, ағылып келген созін тогеді де салады. Азаматтығыңды алыстан танып, айғайлап тұрып айтады. Қиялға еріп, қиянға шығып кететіні тағы да бар. Бегазы-Дәндібайдың қойнауында сан ғасырлар бойы томаға-тұйық жатқан тарих сырын ашамын деп, жылдар бойы тер төккен ғұлама ғалым Әлекеңнің (Әлкей Марғұланның) жансерігі болып, исі Алаш зиялысының қолына су құйып, шашбауын көтеруді Аман ағаңнан басқамыздың пешенемізге жазбапты. Бақыт па?! Сөзсіз, әрине!

Аманағанды сегіз қырынан көрсетіп сойлеуге болар. Бірақ оған бола асықпайық, ол алдағы күндердің еншісіндегі шаруа. Ал, бүгінгі тілге тиек етеріміз ағамыздың қыл қаламның иесі — суретшілігі жайында бір-ақ штрих.

— Әй, жігіттер!— деді Аман ағаң баяғы ақкөңілділігіне басып,— Ұлы Абайдың 150 жылдық мерейлі мерекесіне арнап, тұтас бір портреттер галереясын салып бітірдім. Қолтыққа қыса салатын дүние емес, үйге жүріп, көріп қайтсаңдар? - деп алдымызға бір өтінішін көлденең тартқан еді.

— Ләпбай, тақсыр,— деп жанымызға фототілшімізді ертіп, салып ұрып Аманағанның үйіне келдік. О, ғажап! Мұндайды кім көріпті? Басқаларды қайдам, мен өзім бейне бір тұңғиықтан сыр тартып, тұнып тұрған ғажайыптар галереясының ішінде жүргендей болдым. Аядай бөлмеде көз токтатар қуыс жоқ, жағалай пейзаж, қатар-қатар тізілген портреттер. Исі мұрнымызға бармайтын қылқаламның қасиеттілігін, суретшінің биік талғампаздығын танытып-ақ тұр.

— Аманаға! Абай қайда, Абай?!— деп, айқай салыппын ғой мен де, мына портреттер арасынан ұлы ақынның суретін көре алмағаннан кейін.

— Ә-ә-ә! Сен бала оған асықпа! Ол кісінің барлық қырын танытып, бүкіл болмысын жазып шығу үшін, маған әлі де біраз тер төгу керек. Саспаңдар, жігіттер! Сәтін салса ұлы адамның ұлылығын танытатын бір туынды келеді өмірге,— деп Аман ағаң алдағы шығармашылық жоспарының шетін шығарып қойды. Асау атқа мінгендей болған қоңліміз содан кейін барып саябыр тапты ғой.

Жалпы, суретшілер де, жазушылар сияқты ойға алған шығармасына тақырып таңдап, оқып, біліп, зерттеп барып жазады. “Жазады” — деп отырғанымыз, суретшілер әбден пісіп, жетіліп өмірге келген дүниелерін “салдым” демейді “жаздым” дейді. Оның да өзіндік сыры бар. Айталық, жазушылар дала бейнесін қалай суреттесе, суретшілер оны сан құбылған бояулар арқылы сөйлетеді. Міне, олардың таңдайынды тақ еткізер кереметтілігі де осында.

Аманаған кәсіпқой (профессионал) суретшілер қатарына жата ма, жатпай ма, ол — мен беретін баға емес. Менің билетінім — бұл ағамыз туған жерін, өскен елін, сол жердің жақсы мен жайсандарын, арыстары мен зиялыларын қыл қалам арқылы жанартып, жасартып, ұрпақтарға мұра етіп, қалдырып жүрген тұлғалы суретші. Оған, Абай атамыздың 150 жылдығына орай әр тақырып бойынша салған мына портреттері куә.

Ү.Жармағанбетов.

Үйірме ашылады

М.Хамзин атындағы мысшылар мәдениет сарайында белгілі суретші, археолог Аманкүл Мұсатайұлының корме залында суретке қабілеті бар, дарынды балалар үшін үйірме ашылып отыр. Бұл үйірмеге ғғ2,18 орта мектептерден және мектеп-гимназиядан оқушылар келіп, тегін дәріс алуда.

— Бұл үйірмені ашудағы мақсатыңыз не?— деген сұрағымызға Аманкүл Мұсатайұлы:

— Біздің уақытымызда бейнелеу өнер суретшілері аз болды. Мен 1949 жылы бейнелеу, өнер училищесіне оқуға бардым. Онда 2-ақ қазақ баласы оқыдык. Менің үйірмені ашудағы

мақсатым — қазақ балаларын бейнелеу өнеріне, графикаға үйрету, сонымен бірге қазақ тарихында өшпес із қалдырған тарихи тұлғалардың бейнесін сомдап, қылқаламмен ұштастырса деген ниет,— деді.

Жас ұрпақты бейнелеу, сурет өнеріне баулуды дйттеген суретшінің Ақтоғай ауданындағы мұражайға өзі жинаған 1000-нан астам экспонаттарды сыйға тартқан. Сонымен қатар, онда көне жиһаздар мен алматылық суретші Сақи Романовтың полотносы да қойылған.

Ал қаламыздағы жаңадан ашылған үйірменің өз жұмысын бастағанына небәрі 3 ай болғанымен, Аманқұл Мұсатайұлы алдағы уақытта үйірмедегі шәкірттерінің тырнақалды шығармаларынан көрме өткізбек. Бұл жоспарды жүзеге асыруға “Балқаш түсті металл” өндірістік бірлестігінің бас директоры М.К.Әліпбергенов мырза қамқорлық етпекші. Қазақта “шәкіртсіз ұстаз — тұл” деген нақыл сөз бар. Қарт ұстаз да осы қағиданы ұстанып, игілікті істерге ұйытқы болып жүр. Балғын өнердің бағбаны болып жүрген ағайға, еңбегіңіздің жемісін көріңіз дегіміз келеді.

Әсем Акансеріқызы.

“Әл-Фараби портретін біздің академияға жібер”

Мұғалім, ұстаз, оқытушы. Тіліміздегі, баяғы заманнан бері осынау бір атауларды халық аса құрметпен айтып келгені белгілі. Қазірде де бұл сөздер халықтың үлкен сүйіспеншілікпен, құрметпен айтатын атаулары. Дәл осы күндері бүкіл дүние жүзіндегі прогрессшіл адамзат аузында бір ғана сөз — әл-Фараби жиі аталуда. Отырардан шыққан қыпшақтың данышпан перзентінің 1100 жылдық мерекесін адамзат жаппай атап өтуде.

8—9-шы сентябрьде, Москвада Одақтар үйінің Коллонналы залында данышпан ғұламаның мерекесіне арналған халықаралық конференция болып өтті. Оған туысқан барлық совет республикаларынан, Араб Шығысынан, басқа да елдерден көптеген қонақтар келді. Конференцияны СССР Ғылым Академиясының вице-президенті, академик П.Н. Федосеев

ашып сөз сөйледі. Онда “Әл-Фараби және әлем цивилизациясы” деген тақырыпта академик Б.Ғафуров баяндама жасады. Мұнда ғалымдар, Біріккен Ұлттар Ұйымының өкілдері, Араб Шығысынан келген қонақтар сөз сөйледі.

Мұғалім, ұстаз, оқытушы. Бұған қоса ұлы бабамыздың асқан ақын, білгір медик, керемет музыкант, данышпан философ болғанын бүгінгі ұрпақ енді ғана оқып біліп отыр. Отанымыздың астанасы Москвадан бастап, екінші ұстаздың даңқты мерекесіне Алматы, Баку, Ташкент, Душанбе ғалымдары да қызу әзірлік жасады. Қуанышты жай сол қайта туған қазақ халқы Әбу Насыр әл-Фарабидің бұ заманға жеткен шығармаларын өз тілінде оқуға мүмкіндік алып отыр. Сонымен қатар, Алматыда оның шығармалары алғаш рет орыс тілінде 5 том кітап болып шықты.

11—13 сентябрьде әл-Фарабидің мерекесі Алматыда тойланады. Халықаралық ғылыми конференция ретінде өтетін осы тойға да араб елдерінен, социалистік елдерден, барлығы 300 ғалым қатысуда. Оған академик Федосеев бастаған Москва ғалымдары, көптеген одақтас республикалардан ғылым мен мәдениет қайраткерлері қатысуда.

Ұлы ғұламаның тарихи тойына Алматы үлкен әзірлік жасады. Әл-Фарабидің бейнесі басылған почта маркалары, конверттер, значектар, шетел қонақтары үшін медальдар шығарылған. Оның құрметіне Ирак-Совет сыйлығы белгіленді. Шымкенттегі пединститут әл-Фарабидің атымен аталды. Алматыдағы бір көше мен бір паркке ғұламаның аты берілетіндігі жарияланды.

Бұл күндері біздің ауданымызда да әл-Фарабидің ғылыми мұрасына арналған әңгімелер өтуде. Мектептерде тарих, әдебиет пәндерінің мұғалімдері, пионер вожатыйлары шәкірттерге ұлы бабасының қалдырған мұралары жайында, оның 80 жасқа келген ұзақ өмірінің тамаша қызық хикаялары жайында ұзын сүре әңгіме-дүкендер құруда.

Мұғалім, ұстаз, оқытушы. Бұған қоса, бұл күнде жігіт ағасы болған Аманқұлдың тағы бір жұрт тамсантқан қызметін көріп жүрміз. Иә, ол- суретші. Атамекен, туған жердің топырағын

кадір тұтқан тамаша олкетанушы. Соңғы жылдары академик Ә.Марғұланның тапсырмасымен ауданымыздағы неше алуан тау-тастарды шарлап кезіп, тарих пен ғылым үшін тым бағалы таңбалы тастар, балбалдар (тас мүсін) тауып, Ғылым академиясына жіберді. Оның Айыртаста тапқан жаңалығы жұрттың бәрін таңдандырды. Көп жұрт біле бермейтін сондағы бір даладан ат па, түйе ме, адам ба, неше түрлі хайуанаттардың мүсіндерін тауып, ол жөнінде Академияға құнды деректер жіберді.

Соңғы жылдары, Аманкүл Мүсатаев академик Ә.Марғұланның жетекшілігімен және кеңесі бойынша, халқымыздың даңқты перзенттерінің бейнесін шүберекке түсірумен шұғылданып жүр. Өткен жылы Марғұланның 70 жылдығына байланысты Алматыда өткен тойға қатысып, шығыстану ғылымының тамаша білгірі, академик Әлкей Марғұланның портретін сыйға тартты. Суретшілік палитрасы Алматы жұртшылығын таңдандырған Аман ағамның әлгі тамаша портреті Алматыда байыз таппай, Москваға қормеге алдырылды. Көп өнерпаздың суреттері қойылған осы қормеде жақсы баға алған әлгі портрет, мұнан әрі, ең таңдаулы деген басқа суреттермен қатар, шет елге де сапар шекті. Бүгін оқушы осы мақаладан ұлы ғұламаның Аман ағаң салған бейнесін де көріп отыр. 1100 жыл толған бабамыздың бейнесін жасап, суретші, тіпті қыл қаламға жүйрік деген, астана суретшілерінен де озып кетіп отыр. Осы суретті өз көзімен көрген академик Ә.Марғұлан Алматыға барғаннан кейін: “Аманкүл, сен өзің салған әл-Фарабидің суретін біздің академияға жіберетін бөл. Өйткені, сенің суретіндей салынған бабамыздың бейнесін мен мұндағы суретшілердің еңбегінен қорғамай отырмын”, — деп жазған еді.

Мешіт пе, расытхана ма?— әлде кім білсін, әйтеуір орта ғасырдағы тамаша сәулетшілердің салған ғимарат фоны төңірегінде, басында сәлде, үстіне жеңіл жібек шапан жамылған екінші ұстаздың бейнесін Аман ағаң ашық бояумен тамаша тап басып шығара білген.

— Аман аға, мына суретіңіздің көлемінің шағындығы болмаса, қандай қормеге болсын ұялмай ұсынар дүние екен,—

дедік біз, бір жаздың жайлы кешінде суретті коріп отырып. Суретші ғұламаның бейнесінің шағын салынғандығына өзі де өкінгендей кейіп танытты: “Үлкейтемін. Уақыт тапсам қалайда екінші ұстаздың суретін мұнан да жақсы салып, Академияға тарту етемін”, — деген еді сонда Аманкүл.

Таңертең ерте, өзінің Шатырша баурайындағы үйінен шығып, оқушы шәкірттерімен араласа, мектепке жүгіре басып бара жатқан Аманкүлді көресіз. Қырықтан әрі құласа да, бұл жігіттің жүрісі тым ширақ. Мектептегі ұстаздық оны баяулыққа бастамай, қимыл-әрекетте жас адамға тән ширақтықты сақтап қалған.

Оның алдына қойып жүрген мақсат-мұраты үлкен. Аман-ағанның шеберханасында Шығыс шолпаны атанған Шоқанның үлкен суреті ілулі тұр. Майлы бояумен салынған. Әлде Алатау, әлде Көкшетау — құзар басын қалың қар шалған биік таулар. Оны иықтаған, қорғасындай ауыр қоңыр бұлттар ғалымның бейнесіне жарастық беріп, оңі-реңін шеше түскендей. Мұны көріп, ғалымның Қашқар, Орта Азия, тағы басқа жерлерге жасаған ғылыми экспедицияларын ойға оңай оралта аласың.

Аман ағаң биыл жазда бір тамаша жаңалық естігенін бізге балаша қуанып хабарлағаны бар-ды. Ауданымыздың оңтүстік жағында жатқан Таятқаншұнақ тауынан әлдекімдер таңбалы тас көргенін, ал, ол таңба тасқа Шоқан қолымен түсірілгендігін естіген. Несі бар, заманында Шоқан қазақ сахарасын оңтүстіктен солтүстікке сан басып өтіп, саяхат жасағаны белгілі. Сондай бір сапарында, аяулы ағамыз өзінің Таятқаншұнақта болғаны жайлы дерек қалдырғысы келген болар. “ Мен сол тасқа баруға құмармын. Таңбаны суретке түсіріп, Академияға жіберсем деген ойым бар”, — дейді, Аман ағаң осы жайды әңгімелей қалсақ.

Қазақ суретшілерінің алтын ұясы — Алматыдағы Н.В.Гоголь атындағы көркемсурет училищесін бітірген аяулы азамат, қадірлі жолдас, Аманкүл Мұсатаевтың ел игілігіне қосар үлесі әлі де көп-көп болар-ау деген ой, бізді оны көрген сайын билеп ала беретіні бар.

С.Ыбыраев.

Ауыл суретшісі

Аудандық мәдениет үйін, балалар кітапханасын, мектептерді аралағанда Абай мен Ыбырайдың, Шоқан мен Макаренконың, аудан мал шаруашылығы шамшырақтарының майлы бояулармен салынған тамаша суреттері көзге түсті. Аудандық партия комитеті мен еңбекшілер депутаттары аудандық Советі атқару комитеті кеңселерінің алдында тұрған құрмет тақтасы, еңбек озаттары галереясы да алыстан көз тартады. Осылардың бәрі де, өз ісіне бар жан-тәнімен берілген үлкен шебердің қолынан шыққаны айтпай-ақ көрініп тұр. Шалғайдағы ауылдағы бұл суретші кім екен?— деген сұрақ ойға келеді. Біз де осы ой жетегімен ауыл суретшісін іздестіре бастадық.

Есімі өз аймағына белгілі болған суретші Аманқұл Мұсатайұлымен кездесудің де сәті түсті. Ол осы аудан орталығындағы №1 М. Горький атындағы орта мектептің, сурет пәнінің мұғалімі екен. Дәл, бірінші қыркүйек күні мектеп ауласында кездескен қою кара мұртты, дембелше келген жарқын, жайсаң жігіт ағасы — осы Аманқұл болып шықты. Ол мектептің жаңа оқу жылы қарсаңында көркемделуіне көз салып тұр. “Қош келдіңіздер, жалынды жас бөбектер!” деген жазудан бастап, өрбір класс бөлмелеріндегі, кең коридор мен залдарға орналасқан суреттердің бәрі осы қылқалам шеберінің қолынан шыққан туындылар. Екінші қабаттағы бір зал В.И. Лениннің өмірі мен қызметіне арналған. Мұнда суретші оның гимназияда оқыған кезінен бастап, Щучинскіде, шетелдерде бөлуы, “Искраны” ұйымдастыруы және басқа да ірі тарихи оқиғаларға байланысты суреттерді қаз-қатар қойған.

Алматы сурет училищесінде оқып, республикамыздың белгілі суретшілері Ә.Қастеев, К.Телжанов, А.Қалымбаевалардан тәлім-тәрбие алған Аманқұл Мұсатайұлы, 1958 жылдан бері бір кезде өзі тәрбиеленген М.Горький атындағы мектепте сурет пәнінен сабақ беріп келеді. Ол шағын мектепте беретін сабағының аздығына қарап, ауытқып, толқыған жоқ. Өз өнерін басқаларға үйретуге, олардың бойында әсемдікті сезіп, табиғат

сырларын ұға білді, үйретуге барлық күш-жігерін салып келеді. Ауыл суретшісі жастарға эстетикалық тәрбие берудің нағыз шебері. Әдебиет пен тарихтан, искусство мен бейнелеу өнері тарихынан мол хабары бар ұстаз, жергілікті “Білім” қоғамының белсенді мүшесі. Ол әрдайым совхоздарды, ондағы мектептерді аралап, алдыңғы қатардағы совет искусствосының бүгінгі жетістіктері мен келешегі туралы лекциялар оқып тұрады. Ауыл суретшісінің көптеген туындылары облыстық, республикалық көрмелерге қойылып, бөйгелерге ие болған.

Біз ақжарқын ұстаз, тамаша өнер иесінің жұмыс орнын көруге құмарттық. Өйткені, Аманқұл Мұсатайұлының үйі “музей іспеттес” деп естіген едік.

Ауыл суретшісінің келем деушілерге әрдайым есігі ашық екен. Төрт бөлмелі пәтер үйдің кең екі залы ұстаз салған суреттерге толы. Орталық Қазақстанның небір табиғаты әсем жерлерінің суреттері мұнда көп-ақ. Қарқаралы мен Шұбартау, Беғазы мен Ақшатау, Бектауата мен Сарытерек аймақтары майлы бояумен үлкен полотноларда шынайы бейнелерін тапқан.

Сурет әуесқойлары бұл үйдегі музейден әл-Фараби мен Абайдың, Шөқан мен Ыбырайдың, Қорқыт баба мен Асанқайғыны, революционер жазушы Сәкен мен академик жазушы Сәбиттің портреттерін көріп тамашалайды.

Жерлестері алдында сый-құрметке бөленіп, шәкірттерге әсемдік нұрын құя білген осы ауыл өнерпазының әр ісіне риза болып, сүйсінесің, шын жүректен алғысыңды айтасың.

Сыр шерткен суреттер

Атақты академик Әлкей Марғұланның қасында бірге жүрген серік, суретші Аманқұл Мұсатаев туралы газетімізде жазғанбыз (“Мысты өңір”, N7, 13 ақпан, 2004 жыл). Жуырда оның суретінің галереясы ашылғаны туралы хабарды естіп, Мағауия Хамзин атындағы Металлургтер мәдениет сарайына бардым. Ол келген адамдарды қарсы алып, салған суреттерінің мазмұнымен таныстырып, қойған сұрақтарына жауап береді

екен. Суреттеріне сонау ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген Абылай хан мен оның замандастарынан бастап, қазіргі кездегі Балқаш-Ақтоғай өңірлеріндегі белгілі адамдардың бейнелерін арқау етіпті.

Суреттерінің біріндегі Жидебай батырдың бейнесі назар аудартты. Осында оншақты жыл бұрын Балқаштықтар мен Шет, Ақтоғай аудандарының тұрғындары жиналып, Жидебай батырға кесене тұрғызып, құлпытас орнатып, оның туғанына 280 жыл толуын атап өткен еді. Тарихта оның қалмақтардың қолынан қаза болған Дос батырдың жалғыз ұлы Қожаназардың баласы екен, Абылай хан үш жүзге хан болғанда оның қолбасшыларының бірі болғаны белгілі. Ол жүз бес жасқа жетіп, дүниеден озған. Әлтеке-сарым Жидебай тамы Қарқаралының сыртында Қызылтау деген тауды басып ағатұғын Нұра өзенінің бойында, Мәшүріп күннің моласының қасында. “Бала кезінде Жидебай батыр қазақтың бас батыры Қаракерей Қабанбайдан бата алған” деген аңыз бар. Суретшіге:

— Сіз Жидебайдың қандай адам болғанын көргеніңіз жоқ, түр-түсін білмейсіз, келбеті дәл осындай болғанын қайдан білдіңіз?— деген сұрақ қойдым. Ол маған:

— Дәл осы бейнесімен түсіме енді, ұйқыдан оянысымен суретін салдым, егер ұқсамаса аруақ кешіре жатар. Біз, шығармашылықпен айналысатындар, кейде қиялымыз қиянға жетелеп, ата-бабаларымыз көз алдымызда елес береді. Сондай елестердің әсерімен, мына Мәдидің суретін салдым — деп, тақия киген талдырмаш денелі, жүзінен қайсарлықтың лебі ескен, қалың ой құшағына берілген адамның бейнесін көрсетті. Кешегі Құнанбай қажының құдасы, ұлы Абайдың қайын атасы, заманында шешен атанған, дәулеті тасып, атағы асқан Алшынбай бидің немере туысы Қақабайдың кектесуінен зәбір шегіп, абақтыға қамалып:

“Баурынан Үшқараның аса алмадым,
Жайқалтып жапырағын баса алмадым.
Есіме, қайран елім, сен түскенде,
Көл қылып көздің жасын баса алмадым”,—

деп зарлаған ақын-әншінің даусы әлі де құлағымда жаңғырып тұрғандай,— деді суретші толқып.

Жекпе-жекке шығып, айқасып, бірі жамбастап жерге жығылып, қолын котеріп, алақанын жайып, өзіне төне түскен, қолына қанжар ұстаған қарсыласынан жанына сауға сұраған, екі батырдың суретін көрсетіп:

— Бұлар кімдер? — дедім. Ол:

— Жанына сауға сұраушы қалмақтың батыры. Ал оған күші мен сұсын көрсетіп тұрған Жәнібек батыр,— деді. Мен оған қазақта көп Жәнібектің болғанын, солардың арасынан бізге тек үшеуі ғана тарихтан белгілі екенін, олар Қазақ хандығын құрған хан Жәнібек, Жоңғар шапқыншылығы кезінде қол бастап, ел қорғаған, арғын бабамыздың Айнакөз деген тоқалынан туған Шақшақұлы Қошқардың баласы Әз Жәнібек пен қара палуан атанған, Абылай ханның оң жағында отырып, билік айтқан Бердәулетұлы Жәнібек екенін айттым. Соңғысы екіншісіне туыс. Оны да арғынның баласы дейді. Ол 18 жасында Абылай ханның қолына еріп, жоңғарлармен болған шайқасқа қатысады. Сол кезде Абылай хан көп қалмақтың ортасына жалғыз өзі түсіп қалады. Сол үшін хан одан :“Менен не қалайсыз?”,— деп сұрайды. Сонда жас батыр одан тайсалмай:

— Мені оң жағыңызға отырғызып, кеңесші қылыңыз,— дейді. Хан уәде беріп, кейін оны орындамайды. Сонда Жәнібек ордасына рұқсатсыз кіріп барып:

“Ердің екі сойлегені — өлгені,

Ханның екі сөйлегені — қараң қалғаны”, — деген екен. Сол кезде хан оны төрге шақырып, оң жағынан орын берген екен. Мен осы тарихи жайларды есіме түсіре келіп: “Сонда мына суреттегі қай Жәнібек?” деп сұрадым.

— Жәнібек есімді батырлар туралы айтылып жүрген аңыздар көп қой. Солардың бірі қалмақпен жекпе-жекке шыққанда, қарсыласы жеңіліп, дәл осылай жанына сауға сұрапты. Сондықтан, суреттегі Жәнібекті жауы жекпе-жекте жанына сауға сұраған қас батыр деп білгенің дұрыс,— деп жауап берді.

Қабырғада ілулі тұрған суреттердің бірінде, ең далада жайылып жүрген ақбөкен бейнеленіпті. Ал қыран құс

ақбөкеннің мойнына оралып буындырған жыланды тырнақтарымен бүріп, шүйілуде. Суретші:

— Мен мұны ғалымның өзі көрген оқиғаны баяндап, “Социалистік Қазақстан” газетінде жазған мақаласы бойынша салдым. Қыран бүркіт маған жемтікке таласушы емес, даланың тағысы, бейкүнә ақбөкенге араша түсуші болып көрінеді. Осы ішкі сезімді қыл қаламның көмегімен бейнелеуге тырыстым,— деді.

Академик Әлкей Марғұланның суретін де салған екен Аманқұл. Өзім талай рет оқыған, дәрістерін тыңдаған академиктің мінез-құлқы, ішкі жан дүниесі бет жүзінен апайқын білініп тұр екен. Мен суретшіге: “Өте сәтті салынған сурет екен”, - дедім.

— Биыл Әлкей Марғұланның туғанына 100 жыл толады. Осыған орай Астанада, ұйымдастыру комитетінен арнайы хат алдым. Үкіметіміз мәдени мұраны жинастырып, қорғауға, халқымыздың тарихын шынайы тұрғыдан жазуға қамқорлық жасап, арнайы бағдарлама әзірлеген көрінеді. Менің салған мына суреттерім де бір қажетке жарап қалар. Салған суреттерімді көпшілік назарына ұсынуға жағдай жасаған “Балқаштүстіметалл” өндірістік бірлестігінің директоры М.Әліпбергеновке және оның көмекшілерінің бірі Е.Әлімжановқа шексіз алғысымды білдіремін,— дейді суретші Аманқұл Мұсатаев.

М. Оразымбетов.

Ғалымға құрмет

Қарашаның алғашқы күндерінің бірі. Алматыда алтын күздің шуағы көңілді жадыратып тұрды. Әсіресе, 1 қараша, сенбі күні ерекше еді. Онында себебі бар сияқты. Қазақ ССР Ғылым академиясы үйінің алды түс қайта халыққа толы болатын. Олар көп кешікпей екінші этаждағы, академияның үлкен конференц-залына жинала бастады. Алдымен залға кірер жерден, зәулім вестибюльде ұйымдасқан көрме-стенді, онда айнала қоршаған адамдарды көресіз. “Әлкей Хақанұлы Марғұланың” деген жазу мен сурет еріксіз көзіңізге түседі.

Бұл күні республика ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, филология ғылымының докторы, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, профессор Әлкей Хақанұлы Марғұланнның туғанына 70, ғылыми және педагогикалық қызметіне 50 жыл толуына арналған салтанатты мәжіліс алдында, Әлекеңнің өмірі мен жазған ғылыми еңбектерін, көрме-стенділерден жұрт қызыға қарауда. Біз, бұл стендінің Әлекеңнің Ленинградта оқып жүрген студенттік кезіндегі еңбектерінен бастап, соңғы, мүшелі мерекесіне дейін жазған, шағын кітапшаларымен, том-том монографиялық туындыларымен таныстық. Оның ішінде “Шоқан және Манас”, “Орталық Қазақстанның көне мәдениеті”, “Ежелгі мәдениет куәлары”, “Қазақстанның археологиялық картасы”, “Қазақ ССР тарихы”, 1 том, “Қазақстанның ерте заманғы мәдениет іздері”, “Қазақ әдебиет тарихы”, “Ш. Уәлиханов” еңбектерінің бес томдығы. Қазақ ССР Ғылым академиясының әр жылдардағы хабарламасымен, Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының Ә.Марғұлан редакциясы басқарған, әр саладағы жинақтар қоса қойылған. Үш жүзден аса ғылыми еңбектің иесінің еңбектерін бұл стендіден бір таңда түгел көріп, тауысу да оңай емес еді. Тек көзбен көріп, оймен шолудың өзі қаншама ұмытылмас әсер қалдырады десейші!

Салтанатты мәжілісті ұйымдастырушы Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумы, Қоғамдық ғылымдар бөлімшесі мен Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты болатын.

Мәжілісті кіріспе сөзбен Қазақ ССР Ғылым академиясының вице — президенті академик А.Н.Нүсіпбеков жолдас ашты. “Ә.Х.Марғұланнның ғылыми және педагогикалық қызметі” туралы археолог ғалым К.А.Ақышев кең көлемді, мазмұнды баяндама жасады. Баяндама соңынан құттықтаулар айтылып, адрестер оқылды. Сый-сыяпат көрсетілді. Ғалымның мүшелді тойына арналған салтанатты мәжілістің мәні де, сәні де құттықтаулар мен жылы лебіз, ізгі тілек білдіргендер тасқыны, толассыз айтылып жатты. Ізгі ниетпен сөйлегендердің көбісі ғалымдар, жазушы, журналистер, Әлекеңнің шәкірттері, ауыл

ардагерлері, өзі зерттеп жүрген Орталық Қазақстанның, Сарыарқа саңлақтары мен студенттер, суретшілер, әншілер, күйші, бишілер және жерлестері, өзімен бірге оқыған құрбы-құрдас, достары, замандастары болатын. Әлекеңнің салтанатты мүшелді тойы болатын күнгі республикалық “Қазақстанская правда” мен “Қазақ әдебиетінде” арнаулы мақала, өлең жарияланғанын көрдік. Соның бірі республикамыздың белгілі ақыны Қалижан Бекхожиннің академик Әлкей Марғұланның 70 жасқа толуына арналған “Ғұлама” деген өлеңі. Ғалым туралы сөйлеп келіп, жыр:

Бұл күнде ойы биік ел ағасы.
Халқымның мұрагері ғұламасы.
Жая бер тамырынды тереңдерге,
Ғылымның бәйтерегі, гүл ағашы, —

деп аяқталады.

Әлекеңе арналып, осы салтанатты кеште ақын Ғафу Қайырбеков оқыған бір өлеңнің шумақтары есімде қалыпты:

Осыншама ескіден, арғыдан,
Жаңаға жақын жоқ әм бұдан.
Сөз айтса, жұртты естен тандырған,
Кенес-сұхбаттың бағын жандырған.
Шежіре-шешен Марғұлан.
Даусын тарих шаңы қарыған.
Сонау Әлкей шарлаған шағынан.
Жылдардың жүйткіп жалынан,
Жетпіске киіктей қарғыған,
Марқасқа маңғыз Марғұлан.
Маңдайдың көлеңке жұрмес маңынан.
Оқымысты екенін елі айтпай таныған.
Қазақтан, қалың қауымнан,
Құттықтау сәлем қабыл ал!

Академик Әлкей Марғұлан бұған зор алғысын айтып, ақынның бетінен сүйді, қатты-қатты қолын қысты.

Әлекеңнің бұл тойына Жезқазған облысынан өзінің тікелей

шақыруымен торт адам қатыстық. Жезқазған қаласынан екі адам болатынбыз. Бірі мен болдым да, екіншіміз — Қаныштың шәкірті республикаға еңбегі сіңген геолог, Социалистік Еңбек Ері Василий Иванович Штифанов еді. Қызмет жағдайымен бұл салтанатқа Штифанов қатыса алмады. Ақтоғай ауданынан аудандық партия комитетінің бірінші секретарі Жаманкүл Шайдаров пен осы ауданның мұғалімі, әрі суретшісі Аманкүл Мүсатаев, Шет ауданынан “Путь коммунизма” совхозының директоры Әлихан Шәйкеновтар болды.

Біз кешкі салтанаттан кейін, Әлекеңнің тілегі бойынша К. Маркс көшесіндегі пәтерінде болдық. Жоғарыда айтылған жезқазғандықтармен бірге үйіндегі қонақасыда вице-призедент А.Н. Нүсіпбековтың болып, сұхбаттасуы біз үшін ұмытылмас күндердің бірі еді.

Мен суретші Аманкүлмен осы үйде таныстым. Раушан апайдың: “Маған бәрінен де Аманкүл салған портрет ұнады” — деуі, бәрімізді де қуантты. Қуанбағанда ше? Әлекеңнің мүшелді тойына “Жас Марғұлан” деген үлкен сурет-полотно сыйлаған Аманкүл. Бұл өз сыйы. Ал ақтоғайлықтар Әлекеңе бір арғымақ мінгізгенін мана мәжіліс трибунасынан естідік. Ақтоғайлықтардың қазақ дәстүрінде ат мінгізуі лайықты еді. Сол сияқты сый-сыяпаттар жалғыз жезқазғандықтардан ғана емесін тізіп жатпаймыз. Оның бәрі түсінікті. Той өз кәдесімен бола беретіні мәлім, демек, бұл жолы үкіметтің жоғарғы наградасы Ленин ордені, Еңбек Қызыл Ту ордені Әлекеңнің омырауында жарқырауы әділ баға, зор сый болатын.

Аманкүл, Әлекеңнің тойына жұбайы Ғазылмен келген екен. Аманкүл — аласа бойлы, шымыр, толықша денелі, қасқа маңдай, әдемі мұртты, орта жастар шамасындағы кісі. Әлекеңмен көп жылдар таныс екендігін, әңгімелерінен естіп білдім. Ол әрбір экспедицияларға қатысып, фотоға түсіріп, қажетті суреттер салып берген. Халық мұрасын кастерлеп, қадірлейтін адам екендігін аңғартты.

Ақтоғай өңіріндегі таңбалы тас, көне жазу мен белгісіз күмбез мазарларды анықтап, Әлекеңе хат жіберіп, хабарласып тұратын көрінеді. Желтау деген жердегі өзі тапқан, таңба суретке

Әлекеңді бастап апарған. Одан Қарашоқы, Қойтасқа барады. Бұл өңірде мыңдаған сурет-таңбалар бар екенін, оның кейбірін фотоға түсіріп, суретін айнытпай салғанын, осы кеште әңгімелеп берді.

Осы өткен жазда, Әлекеңнің мүшелді 70 жасқа толған күні, баспа беттері мен радио-телевизиядан астанада аталып жатқанда, Әлағаз Ақтоғай мәдени ескерткіштерін зерттеп, арнаулы экспедициямен жүрген еді. Содан салтанатты кеші күзге қалдырылған. Мүшелді жылы, көп ғылыми олжамен Алматыға оралған ғалымның көңіл-күйі, өте жадыраңқы болатын.

Әлекең сол жылдары біздің, Жезқазған өңірінде болғанын білесіздер. Онда Ұлытаудың онтүстігінде, Нөгербек дарасындағы Айбастан алтын білезік, қыш құмыра тапқанын, анау Терісаққан өзені бойындағы Ақобаны қазғаны, көптеген таңбалы тас, оба, қорғандарды тауып, ғылыми деректер жинағанын білеміз. Әлекеңнің сол жазғы экспедициясында, осы жолдардың авторы мен Жезқазған комплексті кен барлау экспедициясының бастығы Василий Иванович Штифанов болған еді.

Қысқасы, Орталық Қазақстанның қола дәуірінен бергі көне заман мәдени ескерткіштерін зерттеп, меңіреу күмбез, тылсым жазулар мен мавзолей, таңбалар мен адам тастарды сөйлеткен ғалым, талай сыры ашылмаған құпияларды шешкен, тұла бойы шежіре, лингвист, археолог, этнограф, тарихшы, географ, филолог-академик Әлкей Марғұлан осындай жан.

Той ертең де жалғасты. Алатаудан алтын шапағы шашыраған күн сәулесі мейлінше нұрын төгіп жая түскен. Жексенбіде өткен қонақжай Әлекеңнің мерейін тасытып, жастық күнімен қайта бөлегенінің куәсі болдық.

Осы тойда Әлекеңе зор денсаулық, ғылыми жұмыстарына табысты бола беруіне ыстық жүректен тілек, ізгі ниет білдірген Ақай Нүсіпбеков, Сапарғали Бегалин, Әбікен Бектұров, Смет Кеңесбаев, Дмитрий Владимирович Сокольский, Ишанбай Қарақұлов, Әбділла Тәжібаев, Мұхаммеджан Қаратаев, Мүсілім Базарбаев, Серке Қожамқұлов, Бейсенбай Кенжебаев, Ақжан

Машанов, Сара Есова, Тахауи Ахтанов, Мұхтар Жанғанин, Жүсіпбек Елебеков, Ғафу Қайырбеков, Сырбай Мауленов, Кәкімжан Наурызбаев, Белгібай Шалабаев тағы басқаларын айта кету орынды. Әлекеңнің кемелді мерекесінің соңы өзі тапқан ескі халық аспаптарының орындауында халық күйлері мен әндеріне ұласты.

Ғалымның бұл мүшелді тойы болған күнгі алтын күн шапағын ерекше нұрланып, өз шуағын төге түсуі Әлекеңнің әлі де ұзақ жылдар жасап, өз халқына, ғылымға бұдан үлкен пайда тигізетіндігін паш еткендей еді.

С.Бүкіров.

СӨЗ СОҢЫ

Оқырманға ұсынып отырған осы бір шағын еңбегіме мен қазақтың біртуар перзенті, академик ғалым Әлкей Хаканұлы Марғұланмен оның жақын әріптестері жайлы, сол аяулы адамдардың жанында болған жарқын күндер, қызықты жұмыстар жайлы кейбір естеліктер мен осыларға қатысы бар дейтін суреттердің бір тобын енгіздім.

Әлкей Марғұлан өзінің бар өмірін іргелі ғылымға толығынан арнаған жан. “Тасты сөйлетіп, тарихты тереңдеткен” зерттеуші осы Марғұлан еді. Қазақстан тарихының көне парактарын ақтаратын, қазақ мәдениетінің ықылым замандардан бастау алатын терең тамырына үңілетін адам болса, ол Әлекенді әуелі атауы керек.

Әлкей Марғұлан қазақ зиялыларының, әрине, алғашқысы емес. Керісінше, ол өзінің алдындағы қазақ ғалымдары мен ағартушыларының, мәдениет пен қоғам қайраткерлерінің, саяси тұлғалардың, халқы үшін арпалысқан басқадай көптеген ел азаматтарының жалпы мақсатқа жұмылған үлкен ісін жалғастырды. Жалпы мақсат, әрине, қазақтың жоғын жоқтау, білім мен ғылым тарату, өнер мен мәдениетті көтеру, қай жағынан болмасын, қазақ көтерген туды алдыға апару еді.

Тума талант Шоқан Уәлиханов, ұстаз Ыбырай Алтынсарин сияқты зиялылар қазақтың даласына ғылым мен білімнің нұрлы сәулесін шашты.

Бұлардың артынан Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Сәкен Сейфуллин, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермеков, Міржақып Дулатов сияқты көптеген арыстар келіп, ғылым мен білімге ғана емес, саяси күреске де бел шешіп араласқаны баршаға аян.

Осындай адамдардың ісін жалғастырған, қазақ ғылымының отының сөніп қалмауына, оның одан әрі жандануына еңбек жасаған біздің Әлекең мен оның үзеңгілес серіктері және сол буынның көптеген өкілдері еді.

Әлкей Марғұлан, міне, сондықтан, бақытты адам болды.

Кім бақытты болмақ? Оны әркім әрқалай бағалайды. Ол дұрыс. Себебі, адамның бақыты жалпыға тән жалғыз бір нормамен өлшенбейді, ол сол нақты адамның өмірінен шығады. Кім өз өмірінде дәл өз тіршілігін дұрыс атқарып өте алса, міне, бақытты сол дейміз.

Әлкей Марғұлан ғылым деп аталатын өте ауыр, бейнетті жолды қалап алды, сосын соған дайындалды, сосын барып сол жолдың міндетін атқарып шықты. Ауытқымады. Оның ауытқымағанын, кәсіби ғалым болмасам да мен өзім көрдім дей аламын. Және Әлекең бұл міндетті өзінің алдындағы зиялылардың ізімен, дәстүрді жалғастыра отырып, дәл орындап шықты.

Әлекеңнің бақыты, міне, осы.

Өз өмірінде Әлкей Марғұлан көптеген әріптестерімен, тамаша кәсіби археологтармен бірге қызмет жасады. Әсіресе, солардың ішінде Әбдіманап Оразбаев, Кемел Ақышев, Мир Қадырбаев сияқты талантты ғалымдардың орны ерекше болмақ. Бұл үшеуі де зерттеу жұмыстарында бірге жүріп болсын, жеке экспедицияларға шыға отырып болсын, Әлекеңнің алдыға қойған мақсатына жұмылды. Бұлардың жазып қалдырған том-том кітаптарын, топ-топ мақалаларын кейінгі буын қызыға оқыды, оқулыққа пайдаланды, тәлім-тәрбие алды. Бұл қазір де жалғасып келеді және тоқтамайды да.

Әлкей Марғұлан, міне, осындай көптеген адамдарды да ғылымға тартты, оларға онеге болды.

Археологтар қауымы қазір де еш осал емес деп ойлаймын. Мұның себебі де көп.

Алатаудың бөктерінде, Әсем Алматының қақ ортасында Әлкей Марғұлан атындағы арнаулы археологиялық ғылыми-зерттеу институты жұмыс істеп тұр. Археологтар жазда түгелдей экспедициялық зерттеулерде.

Институт директоры ғалым, белгілі академик Карл Байпақов та экспедиция жұмысында үнемі жүреді. Ол басқарып отырған мекемеде танымал, білікті мамандар, ғылымды меңгеріп жатқан жас лаборанттар көптеп қызмет істейді. Жыл сайын қаншама кітап, мақала жарық көреді. Осы Институттан Қазақстанның түкпір-түкпіріне ғылыми экспедициялар аттанады. Ашылып жатқан жаңа ескерткіштер, ғылымға еніп жатқан жаңа деректер қаншама десеңізші?

Елбасының тікелей ұсынысымен қолға алынған “Мәдени мұра” Мемлекеттік бағдарламасының орындалуында археологтардың орны ерекше екенін баршамыз білеміз. Бұл жай ғана орын емес, бұл — үлкен міндет.

Әлекеңнің ізі қалған сан ескерткіштің бірі ғана, Беғазы, туралы тағы айтып өтсек болады. Әлекең Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан бастап, 3—4 жыл зерттеген Беғазы қорымында қазір аса маңызды кешенді зерттеулер жалғасуда. Маған Археология Институтының мамандары арнайы берген мәліметтерге сүйенсек, бұл қорымда қазір қалпына келтіру шаралары атқарылмақ. Яғни, бұрын қазылған, өткен уақыт ішінде шеттері құлап, топырақ басқан тас кесенелер ғылыми тәсілдер арқылы жаңартылмақ. Жұмыстың бәрі аяқталып, сырты қоршалған соң, бұл қорым туристік нысан ретінде есепке алынады. Айналасы тиісті шаралар арқылы тазаланып, сәнделіп барып, бұл аспан астындағы музей іспеттес болмақ. Міне, Әлекеңе деген тамаша ескерткіш осы болар еді, бір есептен. Археология Институтында осындай ойлар бар.

Әлкей Марғұлан мен оның үзеңгілес серіктері салған іздің ошпегенін, оның одан әрі жанданып, ауқымы кең, парасатты салаға айналып жатқанын, міне, осындай жағдайлардан байқаймыз.

Мен Әлекеңнің. Манаптардың жанында жүріп, солардың кеңесімен жер барлай отырып, көп нәрсені көрдім. Фибрат алдым. Мен археологтарға өз қолымнан келгенше көмектескен болдым деп есептеймін. Жанына ердім, жол көрсеттім, жер барлаттым. Тапсырмаларын қал-қадерімше орындап отырдым.

Кейбір шаруаларын тындырдым. Білгенімше деректер жинап беруге тырыстым. Бірақ, әрине, менің ол адамдардан алғаным көп болды. Мұны мен мойындаймын. “Ал, не алыпсың” десеңіз, мен айтар едім. Туған даламның нағыз келбетін тануды солардан үйрендім. Нағыз тарихтың тереңде жататынын, оны кез келген адамның көре алмайтынын, оны бағдарлау үшін өз санаңды соған арнайы бағыттау керек екенін мен солардың жанында жүрін пайымдадым. Кез-келген нәрсе туралы “ал, бұны сен маған дереу, тез айта қойшы” деп өңмендеу топастың ісі екенін, тарихтың күңгірт тұстарына үңілу үшін ең алдымен өзінде бір сәуле болу керек екенін мен дала тәсіндегі кешкі алау жанында отырып шамаладым.

Кешкі алау демекші, Әлекең, Манаптармен жүрген кездердің қызығын айтсаңшы. Далаға да қондық, сан рет. Әлекең машинадан түспей қойып, шай кешірек жасалғанда, тамақтанудың аяғы түнге қарай созылатын. Жарықтық Арқаның кең даласы түн жамылады, алаулап от жанып тұр. Жел жоқ, тып-тыныш. Үш-төрт кісі отырамыз. Кәдімгі қара шай, кебіңкіреген нан. Баппен айтылатын Әлекеңнің әңгімесі. Әлекең үнемі бір ескі қорымдардың маңына тоқтайтын да, басында біртүрлі болатын. Өйткені, жантайып жатқан тасың қола дәуірінің қоршауы. Кейін әбден үйрендік, тіпті іздеп жүріп тоқтаймыз. Таңертең тұра сала зерттей бастауға да оңтайлы. Небір қызық оқиғалар да болып тұратын еді. Кенелі маңында қонып жатқанда, түнде от жағып отырған ұрылар екен деп төрт аттылы жігіт сойылдарымен келген, байлап тастамақ. Ханқаштының тауында, таңертең оянсақ, орап қойған нанымыздың барлығын түк қоймай түлкі жеп кетінті.

Археология — өте қиын, күрделі ғылым саласы. Бұған тек ерінбейтін, дала кезуді өзі аңсап жүретін, кәсіби дайындығы мол, білімі терең адам ғана барады.

Археология ғылымы жайлы Әлкей Марғұланның бір айтқаны маған ұнағаны сонша, әлі күнге дейін есімде. Бір топ адаммен өңгіме үстінде ол былай деген еді:

“Археология тарих ғылымының төресі, оның биік талғамы мен талабына сай болсаң ғана онымен шұғылдан”.

Міне, сөз. Әлекеңнің өз мамандығы жайлы қанатты сөзі осы. Өрең жетсе шұғылдан бұл ғылыммен, әйтпесе, шатып-бұтып елдің де, өзіңнің де басыңды қатырма дегені ғой.

Қазір археология ауқымы кең, үлкен салаға айналған дедік. Жаңа заман, жаңа талаптарды кеңінен қоюда. Ғылым байып, жылдан-жылға толысып келеді. Тәуелсіз қазақ елі әлемге өзін танытуда, өз жетістіктерін паш етуде. Міне, осы жолда Әлекеңнің бүгінгі ізбасарлары — археологтар да бар.

Сондықтан, қазіргі жас буын Әлкей Марғұланнның аманатын жақсы біліп, үнемі орындап отыруы керек. Ол үшін жастар бүгінгі заманға сай, білікті, білімді, іскер болуы шарт. Қазіргі жастарға мен осыны тілеймін.

Ұсынып отырған шағын кітабымды тек менің ғана еңбегім деп есептемеймін. Бұл сол жылдарда мен жандарында бірге жүрген бір топ адамның еңбегі, мені Ақтоғайдағы бір мүшеміз деуші еді, сол экспедицияның бір жемісі. Әлекең мен оның әріптестерінің кітаптарына, ғылыми жұмысына ресми баға беруден аулақпын. Ол баға берілген, беріліп те жатыр. Мен емес, әлем ғалымдары, бүкіл қоғам беруде ондай жоғары бағаны. Жастарға пайдасы тиер, Әлекеңнің жарқын бейнесін сомдай түсуге керегі болар деген оймен кейбір нақты естеліктер, хаттар мен суреттерді ғана енгіздік дедік. Әлекең халықтың ұлы. Осы бір азын-аулақ деректерді халыққа дұрыс қайтара алсам деген ой болды. Мен үшін жауапкершілігі зор осы істі тындыруға көмектескен адамдарға, археологтарға, Мәдениет министрлігі қызметкерлеріне, баспадағы азаматтарға үлкен алғысымды білдіремін. Айта кетсем С.Барлыбаев, А.Бейсенов т.б. кітапты жинауға көмектескендерге көп-көп рахмет!

Аманкүл Мұсатайұлы.

МАЗМҰНЫ

Сөз алды	3
I бөлім. Естеліктер, хаттар	
Алтын бесік — Бектаута, Ақтоғайым, Балқашым	17
Әлкей Марғұланмен кездесу	22
Археолог ғалымдар	25
Екі жебе	32
Желтаудағы таңбалы тастар	32
Жол сапары жоғалған мүсіннен басталды	34
Көнеден жеткен таңбалар <i>немесе</i>	
Ұлытаудағы Қобыз бен Қойтастағы күн	38
Таңбалы тастағы таутекелер	40
Жаманқоң, Жақсықоң жаңалықтары	43
Шолақсай шежіресінен	45
Орындалған аманат	46
Жол жазба	47
Тас таңбада — телегей теңіз тарих бар	52
Айыртас өңірінде	60
Ғұлама ғұмыры	61
Ұлытау сапары	62
Жошыхан мазары	65
Алашахан мазары	67
Ас беру, өлгенді құрметтеу	69
Ас беру жайлы қысқаша деректер	70
Марғұлан тойында	71
Академик Әлкей Марғұланға	73
Тасты сөйлетіп, тарихты тереңдеткен	76
Хаттар, хаттар, хаттар... ..	80
Туған жердің жыршысы	89
II бөлім. Зерттеулер, ойлар	
Беғазы мәдениеті	92
Әлекеңнің Мұхтар Әуезовтың Семейге келуі туралы маған айтқаны	100
Аманкүл Мұсатайұлы туралы бірер сөз	101
Академик батасын беріпті	—
Суретші және сурет сыры	103
Ғажайыптар галереясы	106
Аманкүл Мұсатайұлының үйін осылай десек те болады	—
Үйірме ашылады	107
“Әл-Фараби портретін біздің академияға жібер”	108
Ауыл суретшісі	112
Сыр шерткен суреттер	113
Ғалымға құрмет	116
Сөз соңы	122

*“ҮРКЕР” (әдебиет, мәдениет, ғылым, өнер)
кітаптар сериясының дизайнерлік-кескіндеме
жобасының авторы — Әшірбек КӨПІШ.*

Аманкүл Мұсатайұлы

ТАҒЫЛЫМ

(Археолог Әлкей Марғұланмен кездесуден естеліктер)

Құрастырушы редактор   **Арман Бейсенов**

Баспаның бас директоры	<i>Ә.Көліш</i>
Өндіріс бастығы	<i>Қ.Оспанова</i>
Арнайы редакторы	<i>Б.Тәжежанова</i>
Суретшісі	<i>Қ.Сырлыбаев</i>
Техникалық редакторы	<i>Д.Омарғалиева</i>
Компьютерде қалыптаған	<i>Р.Жарипова</i>

Басуға 12.09.07. қол қойылды. Қалыбы 60x84¹/₁₆. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 7,4. Есептік баспа табағы 10,0.

Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 928.

Қазақстан Республикасы “Атамұра корпорациясы” ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қ., М.Мақатаев к., 41.

ISBN 9965-768-97-8

9 789965 768972

Аманкул
МУСАТАЙҰЛЫ

Бұл кітаптың авторы- көп жылдар бойы қазақтың біртуар ұлы Әлкей Марғұланмен бірге жүріп, қазақ экспедициясына көп еңбек сіңірген адам. Өзінің суретшілік мамандығын осы аумақта кеп қолдана білген өлкетанушы.

Алматы көркемөнер училищесі мен Мәскеудегі П.Круцкая атындағы Опера институтының түлегі.

Қазақтың ғылыми археологиясының негізгі тортіншегінің еңбектерін бүгінгі күнге дейін көзін қаршығындай сақтап келген.

